CSICSMANN LÁSZLÓ

A Közel-Kelet demokratizálódásának esélyei a 21. században

BEVEZETÉS

A hidegháborús nemzetközi rendszert felváltó új világrend egyik alapvető dilemmája, hogy a nemzetállamok belpolitikai berendezkedése hogyan befolyásolja az adott ország külpolitikáját.[1] A berlini fal leomlását követően számos szakértő a liberális demokrácia[2] univerzalizmusáról értekezett, amely előrevetítette annak elterjedését az autoritárius struktúrákkal rendelkező fejlődő világban is. A liberális iskola álláspontja szerint ugyanis a demokráciák nem háborúznak egymással (*demokratikus béke*), illetve a demokrácia kialakulásával a fejlődő országokban évtizedek óta zajló fegyveres konfliktusok felszámolhatók, és megakadályozható a régió stabilitását veszélyeztető bukott államok létrejötte.[3] Habár az elméletet az elmúlt években számos kritika érte, mégis a demokratizálódás iránti figyelem nem csökkent, sőt a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően megnövekedett.

A liberális demokrácia egyetemességéről folyó viták kapcsán meg kell jegyezni, hogy a közismert Freedom House szerint az elmúlt két évtizedben ugrásszerűen megnőtt az ún. választási demokráciák száma.[4] A numerikus változás nemcsak a Szovjetunió összeomlását követő kelet-európai rendszerváltozásoknak köszönhető, hanem az Európán kívüli térségekben megfigyelhető politikai átalakulásnak is. A Huntington által, a demokratizálódás harmadik hullámaként aposztrófált időszak (1974-től) elérte Latin-Amerikát, Ázsiát és az afrikai kontinenst is. Két régiót azonban érintetlenül hagyott a világméretű demokratizáció: a tágabb értelemben vett Közel-Keletet és Kínát.[5] Jelen tanulmány a Közel-Kelet demokratikus átalakulása sikertelenségének okait kívánja feltárni a nemzetközi kapcsolatok elemzési módszereinek szemszögéből.[6]

---

[1] A szerző kutatásait az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíja segítségével végezte.

[2] A liberális demokrácia fogalmáról a szakirodalomban jelentős viták folynak. A tanulmány nem kívánja összefoglalni az ezzel kapcsolatos szakirodalmat, hanem a maga korlátaival együtt a Robert Dahl által használt definíciót alkalmazza, amely az alábbi hét pontban foglalja össze a demokrácia szükséges, de nem elégséges előfeltételeit: 1. Választott képviselők. 2. Szabad és korrekt választások. 3. Általános választójog. 4. Választhatóság joga. 5. Véleménynyilvánítás szabadsága. 6. Alternatív információhoz való jutás lehetősége. 7. Társulási autonómia. Vö. Robert DAHL [1989]: *Democracy and its Critics.* p. 221. Yale University Press, New Haven and London.

[3] KISS J. László [2009]: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében.* pp. 290-296. Osiris Kiadó, Budapest.

[4] A Freedom House a választási demokrácia előfeltételeit a következőkben foglalja össze: 1. Versenyképes, többpárti politikai rendszer. 2. A teljes választójog biztosítása valamennyi felnőtt állampolgár számára. 3. Rendszeres időközönként megtartott tiszta, szabad és titkos választások. 4. A médiához való hozzáférés lehetősége valamennyi politikai párt számára, illetve a politikai kampány szervezésének biztosítása. Lásd *Freedom in the World 2009. Methodology.* Forrás: http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=351&ana_page=354&year=2009 (Letöltve: 2009. 08. 10.)

[5] Samuel P. HUNTINGTON [1991]: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century.* University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma és *The Arab Human*

A Közel-Keleten három ország rendelkezik demokratikus hagyományokkal: Izrael, Libanon és Törökország. Izrael, mint nem muszlim és döntően nem arab lakosságú közel-keleti állam, a legfejlettebb demokrácia a térségben. Számos elemző azonban rámutat arra, hogy Izrael Államnak a zsidó államként való önmeghatározása, illetve a kisebbségekkel kapcsolatos hátrányos megkülönböztetése miatt nem említhető egy lapon a nyugat-európai demokráciákkal.[7] Kétségtelen azonban az is, hogy az izraeli választási- és pártrendszer fejlettsége nem hasonlítható össze egyetlen térségbeli állam politikai struktúrájával sem.

A mesterségesen kialakított Libanon a második világháború alatt megkötött ún. nemzeti paktum révén vált ún. felekezeti demokráciává, más szóval konfesszionális állammá. Ez azt jelenti, hogy az egyes vallási felekezetek között rögzítették a parlameti helyek arányát, illetve elosztották a hatalmi pozíciókat.[8] A felekezeti modell azonban nem bizonyult életképesnek, ugyanis – többek között – a demográfiai arányok felborulásán túlmenően, az arab forradalmi hullám begyűrűzése is szerepet játszott a polgárháború kirobbanásában. A másfél évtizedes harcokat követően névlegesen helyreállt a felekezeti demokrácia, azonban a libanoni modell nem tekinthető valódi demokráciának. Például a választásokat a függetlenség óta néhány klán tartja a kezében. Libanon ma a Freedom House jelentésében félig szabad államként, vagy más terminust használva illiberális demokráciaként jellemezhető.[9]

Törökország mint a térség nem arab állama a második világháborút követően indult el a demokratizálódás hosszú útján. Atatürk felülről végrehajtott mélyreható társadalmi és politikai reformjaiban nem fogalmazódott meg a demokratikus politikai struktúra adaptálásának igénye, sőt éppen ellenkezőleg, az átalakítás sikeressége megkövetelte az autoritárius stabilitást. Törökország azonban más társadalmi jellemzőkkel bír, mint a szomszédos arab államok (pl. van fejlett középosztály), amely

---

Development Report 2002 [2002]: *Creating Opportunities for Future Generations*, p. 2. UNDP, RBAS, New York.

[6] Jelen kutatás elsősorban a közel-keleti muszlim országokra fókuszál, vagyis az arab világra, Törökországra és Iránra. Az izraeli politikai rendszer, amely a legdemokratikusabb valamennyi közel-keleti rezsim közül, időbeli és terjedelmi korlátok miatt nem képezi jelen kutatás tárgyát. A szerző azonban fontosnak tartja, hogy a későbbi Közel-Kelet kutatásokba beépítse Izrael Állam politikai fejlődését. A tanulmány az alábbi országokkal foglalkozik: Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Szudán, Jordánia, a Palesztin Hatóság, Libanon, Szíria, Törökország, Irak, Irán, Kuvait, Bahrein, Katar, Egyesült Arab Emirátusok, Omán, Jemen és Szaúd-Arábia.

[7] *US State Department 2007 Country Reports on Human Rights Practices* [2008]: *Israel and the Occupied Territories.* Forrás: http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2007/100597.htm (Letöltve: 2009. 08. 10.)

[8] Először 6:5 arányban rögzítették a keresztények és a muszlimok között, majd a polgárháborút lezáró táifi egyezmény szerint 6:6, vagyis egyenlő arányban osztották el a parlamenti helyeket. A hadsereg főparancsnoka a és a köztársasági elnök tradicionálisan maronita keresztény, a parlament elnöke síita arab, a miniszterelnök szunnita arab, az alelnök görög ortodox származású, míg a védelmi miniszter a drúz közösségből kerül ki. A libanoni politikai rendszer részletes bemutatásához lásd Elisabeth PICARD [2002]: *Lebanon. A Shattered Country*. p. 70. Holmes & Meier, New York and London.

[9] Az illiberális demokrácia fogalmát Fareed ZAKARIA népszerűsítette a 2003-ban *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad* című könyvében (W. W. Norton & Company, New York and London). Illiberális demokrácia alatt az olyan politikai rendszereket érti Zakaria, amelyek formálisan eleget tesznek a demokrácia minimális feltételeinek (pl. rendszeresen tartanak választásokat), ugyanakkor a polgári jogok nem érvényesülnek (pl. választások előtt bebörtönzik az ellenzéki vezetőket).

elősegítette a demokratikus fejlődést. Törökország sem felel meg teljes mértékben a nyugati liberális demokráciának, hiszen történelmileg a hadsereg szerepe domináns volt a belpolitikai folyamatokban, valamint az emberi jogok terén, azon belül is a kisebbségi jogok tekintetében számos (különösen a kurdok esetén) vonatkozásban nem elégíti ki a nyugati normákat. Számos szakirodalom a török modell közel-keleti exportálhatóságának dilemmáját veti fel, azonban a szkeptikusok elvetik ennek lehetőségét a többi országtól eltérő társadalmi-politikai hagyományok miatt.

A demokratizáció harmadik hulláma alatt egyetlen közel-keleti államban sem alakult ki demokratikus politikai rendszer. A közel-keleti nem demokratikus rendszerek egyik sajátossága az autoritárius struktúra fennállásának tartóssága. A közel-keleti államokban igen erőteljes a hatalom dinasztikus legitimitása, hiszen még a köztársaságokban is egy-egy vezető évtizedek óta birtokolja azt. A Freedom House 2009-es jelentése szerint az intézet által a Közel-Kelethez sorolt 18 országból mindössze egy szabad (Izrael), hat félig szabad és további 11 állam pedig nem szabad. A Freedom House elemzése szerint az elmúlt esztendőben a Közel-Keleten valójában nem változott a helyzet, sőt a 2008. év végi gázai események, valamint a 2009-es iráni elnökválasztás visszalépést hozott a demokratikus átalakulás szempontjából.[10] Az 1990-es évek elején számos politológus a közel-keleti régió kivitelességéről értekezett, hiszen a különféle elméleteket sorra megcáfolódtak a Közel-Keleten, és egyetlen esetben sem beszélhetünk sikeres demokratikus átmenetről.

A kép mindazonáltal árnyaltabb, mint azt ahogy számos nyugati elemzés megfogalmazza. Az elmúlt két évtizedben a térség jelentős átrendeződésen ment keresztül, mind belpolitikai szempontból, mind a külső feltételrendszert szemlélve. A Közel-Keleten mint ahogy a fejlődő világ más részein is alulról is megfogalmazódik a változás igénye. A közel-keleti vezetők, mind a köztársaságokban, mind a monarchiákban korlátozott reformokba kezdtek, amelynek célja a politikai elit hatalmának átmentése. A politikai reformok azonban nem tekinthetők demokratizációnak, hiszen a politikai struktúra alapjait érintetlenül hagyták, sőt célként sem fogalmazták meg a mélyreható változás szükségességét. Másrészről, a külső szereplők – mindenekelőtt az Egyesült Államok és a nemzetközi szervezetek – részéről növekszik a közel-keleti vezetőkre gyakorolt nyomás, hogy kezdeményezzék a liberális demokrácia adaptálását. Bonyolítja a képet a térség aszimmetrikus világgazdasági beágyazottsága, hiszen főként a nem olajtermelő államokban a politikai reformok mellett a gazdaság átalakítása is napirenden szerepel. Az olajtermelő államok esetén pedig a gazdasági szerkezet diverzifikálása okozza a fő kihívást.[11]

A berlini fal leomlása óta eltelt mintegy két évtized alatt a közel-keleti államok jelentős változásokon estek át. Különösen az elmúlt öt esztendő előrelépéseket hozott a politikai reformok terén. Csak néhány példa a sok közül: Egyiptomban 2005-ben többjelöltes közvetlen elnökválasztást tartottak, Szaúd-Arábiában 2005-ben helyhatósági választásokat rendeztek, Kuvaitban 2005-ben a nők választási jogot kaptak, stb. A pozitívnak mondható politikai változások azonban nem érintették a

---

[10] *Freedom in the World 2009.* Freedom House. Forrás: www.freedomhouse.org/uploads/fiw09/FIW09_Tables&GraphsForWeb.pdf (Letöltve: 2009. 08. 10.)

[11] Rex BRYNEN – Bahgat KORANY – Paul NOBLE [1995]: Introduction: Theoretical Perspectives on Arab Liberalization and Democratization. pp. 3-27. In Rex BRYNEN – Bahgat KORANY – Paul NOBLE (eds.): *Political Liberalization & Democratization in the Arab World. Volume 1. Theoretical Perspectives.* Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

politikai rendszer struktúrájának alapjait, vagyis a legtöbb államban a reform a rezsim túlélését szolgálta, és nem célként fogalmazódott meg.

A tanulmány egyrészről, statikus képet kíván festeni a közel-keleti politikai rendszerekről, rámutatva az egyes államok politikai berendezkedése közötti hasonlóságokra és különbségekre. Másrészről, összefoglalja az elmúlt két évtized politikai változásait, és a politikai folyamatok dinamikáját ragadja meg. Ez idáig magyar nyelven a Közel-Kelet demokratizálódásáról nem születtek összefoglaló munkák, ezért is időszerű jelen kutatás eredményeinek bemutatása. A tranzitológia és a komparatív politológia elsősorban Kelet-Közép-Európára és Latin-Amerikára fókuszált, miközben a Közel-Keletet olyan anomáliának tartották a teoretikusok, ahol a fegyvereké a szó, és nem a demokratikus változásoké. Jelen kutatás szakítani kíván a régió kivételességével, kapcsolatos elméletekkel, ugyanakkor pesszimista az amerikai törekvéseket illetően is.

A nyugati elemzések arra sem mutatnak rá, hogy a térség országai között, habár nagyon sok a hasonlóság, ugyanakkor számos különbség is kirajzolódik. Líbia, amely az ország vezetője, Kaddáfi meghatározása szerint egy olyan ultrademokrácia, ahol közvetlenül a nép gyakorolja a hatalmat, nem feleltethető meg egyik más közel-keleti államnak sem. Ugyanakkor sok tekintetben mégis hasonlóságot mutat elsősorban azokkal az államokkal, ahol az arab nacionalizmus forradalmi ideológiája meghatározta a második világháború utáni évek fejlődési tendenciáit. Ha általános képet akarunk nyerni a közel-keleti térség politikai folyamatairól, akkor tehát nem szabad sommásan általánosítani az egyes országokban tapasztaltakat. A tanulmány mégis kísérletet tesz a közel-keleti államok általános jellemzőinek bemutatására, majd a rezsimek tipologizálásával a különbségekre is rámutat.

A demokráciaelméletek alkalmazhatósága a Közel-Keleten

A fejlődő világ demokratikus átalakulását vizsgáló elméletek közül a modernizációs elmélet, a tranzitológia és az orientalizmus érdemelnek említést. Mindhárom elmélet alapvetően adósunk marad annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy mi az oka az elmaradt politikai átalakulásnak.

A modernizációs elmélet premisszája szerint a fejlődéssel (iparosítással, urbanizációval, stb.) párhuzamosan az adott államban kialakulnak a nyugati intézmények és a demokrácia általános játékszabállyá válik. A modernizációs elmélet szerint ugyanis a közepes jövedelmi szint elérésével megvalósulnak a demokratikus átrendeződés gazdasági előfeltételei. A teória szerint a szegénység és az írástudatlanság felszámolása az elsődleges célja a hatalom birtokosainak. Számos, főként délkelet-ázsiai politikus e tézist megfordítva amellett érvel, hogy a gazdasági felemelkedés egyenesen szükségessé teszi a „keménykezű" vezetőket, hiszen a demokrácia anarchiába torkollhat.[12] A premodern társadalmakban a demokrácia életképtelen, ugyanis a minimális fejlettségi szint elégséges előfeltétele a demokratizációnak. A haladás eredményeként a társadalomban kialakul a politikai reformokban érdekelt burzsoázia, amely mozgatórugójává válik a demokratikus átalakulásnak. A fenti

[12] Az ún. fejlesztő állam és a demokrácia viszonyát elemzi CSICSMANN László [2009]: A fejlesztő állam különböző társadalmi-kulturális viszonyok között. pp. 65-97. In CSÁKI György (szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban.* Napvilág Kiadó, Budapest.

folyamat jól leírja a nyugat-európai tapasztalatokat, azonban az általunk vizsgált közel-keleti térségben nem alkalmazható.

A közel-keleti államok gazdasági és társadalmi fejlettségi szintje alapvetően nem különbözik más fejlődő térségektől, sőt a szub-szaharai Afrika államaival összehasonlítva jobb mutatókkal is rendelkezik. A modernizációs elmélet szerint például az öbölmenti monarchiák, – amelyek egy főre jutó GDP-je a nyugat-európai országok szintjével vetekszik – érettek a demokratizációra. Mégis ezen olajtermelő államokat olyan abszolút monarchiákként tartjuk számon, ahol a szűk uralkodó család kezében összpontosul a hatalom már évszázadok óta. Megfordítva a kérdést, a modernizációs elmélet azt sem magyarázza meg, hogy nemzetközi összehasonlításban a demokratizációhoz kielégítő szintű gazdasági fejlettség ellenére miért tartósak az autoritárius rezsimek.[13]

A modernizációs elméleteket kritizálók azonban gyakran egy másik teória csapdájába esnek. Az orientalizmus a kultúrát és a vallást állítja a fejlődést gátló tényezők középpontjába.[14] A Közel-Kelet vonatkozásában általánosan elfogadott nézetté vált az iszlám negatív szerepének, illetve a modernitással való összeegyeztethetetlenségének hangoztatása. Ennek a véleménynek a legfőbb hangadója Bernard Lewis, az orientalisták doyenje. Lewis egyik korábbi munkájában az iszlám és a modernitás közötti „összecsapással" foglalkozik. *„Mi történt rosszul?"* – teszi fel a kérdést kötetének címében Lewis. Az iszlám véleménye szerint mind elméletben, mind gyakorlatban igen rosszul fest, ha a nyugati demokráciákkal kívánjuk összehasonlítani, szemben a kereszténységgel, amely kifejezetten pozitív képet mutat. „Az iszlám történelmében semmi olyan nincsen, ami megfeleltethető lenne a más vallásúak és a nem hívők emancipációjának, elfogadásának és integrációjának Nyugaton..." – véli Lewis.[15]

Az orientalizmus elméletének téziseit az empirikus tapasztalatok sem támasztják alá, hiszen a világon élő mintegy 1,5 milliárd muszlim vallású több mint fele demokratikus politikai rendszerben éli mindennapjait. Számos, jelentős muszlim lakossággal bíró országban mélyreható politikai változások kezdődtek, amelyek érintették az autoritárius rendszerek struktúráit is. Indonéziában, a legnépesebb muszlim államban az 1997-1998-as ázsiai pénzügyi válság következtében megbukott a Suharto-rezsim, és szabad elnökválasztást tartottak. A gyakorlati fejlemények mellett elméleti síkon az orientalizmus kritikáját adja a XXI. században kifejlődő ún. iszlám demokrácia elmélete is, amelyet olyan muszlim vallású, főként a nyugati civilizációban élő, kettős identitással bíró teoretikusok alakítottak ki, akik úgymond internalizálják (belsővé teszik) a demokrácia elméletét (lásd később). A muszlim demokrácia tehát az iszlámból kiindulva próbálja levezetni azon fogalmakat, mint választás, liberalizmus, tolerancia, emberi jogok, stb.[16] Így elkerülhető, hogy a demokrácia mint a nyugati imperializmus eredményeként, a térségre rákényszerített eszmeként jelenjen meg a politikai

---

[13] Raymond HINNEBUSCH [2007]: Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique. pp. 11-33. In Frédéric VOLPI – Francesco CAVATORTA (eds.): *Democratization in the Muslim World. Changing Patterns of Power and Authority.* Routledge, London and New York.

[14] Edward W. SAID [2000]: *Orientalizmus.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

[15] Bernard LEWIS [2002]: *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East.* p. 114. Weidenfeld & Nicholson, London.

[16] lásd Abdulaziz SACHEDINA [2001]: *The Islamic Roots of Democratic Pluralism.* Oxford University Press, New York.

gondolkodásban. Az más kérdés, hogy a muszlim demokrácia elmélete gyermekcipőben jár még.

A harmadik elméleti keret, a tranzitológia, vagy demokratikus átmenet teóriája, amely amellett érvel, hogy bármilyen gazdasági és kulturális körülmények közepette megindítható az autoritárius rendszer felszámolása. A tranzitológia a kelet-európai és latin-amerikai demokratizációs tapasztalatokból építkezett, és vált önálló politikatudományi kutatási területté.[17] A demokratikus átmenetet kutatók szerint az autoritárius rezsimek felbomlásának körülírható szakaszai vannak, amelyen valamennyi demokratizálódó országnak keresztül kell mennie. Maga az átmenet egy nyílt végű, reverzibilis folyamat, vagyis nem garantált a konszolidált demokrácia kialakulása, és legrosszabb esetben akár az autokrácia irányába is történhetnek visszalépések.

Thomas Carothers nagy vitát övező tanulmányában öt pontban foglalta össze a demokratikus átmenet főbb téziseit: 1.) Mindazon országok, amelyek eltávolódnak a diktatórikus berendezkedéstől, a demokratikus átmenet szakaszába lépnek. 2.) A demokratizációs folyamat három szakaszból áll: a politikai nyitásból, a rezsim összeomlásából és a konszolidációból. 3.) A demokratizáció egyik sarokköve az első szabad választások megrendezése. 4.) Az indulási feltételek nem nyomnak latba a demokratizációs folyamat sikerességében. 5.) A demokratizálódás működőképes (nemzet)államot feltételez.[18]

A tranzitológiával foglalkozó szakértők az elmúlt években figyelmen kívül hagyták a közel-keleti térség vizsgálatát, mondván, hogy nem történt demokratikus átmenet. Éppen ez az elmélet legfőbb hibája: néhány kelet-európai és latin-amerikai állam tapasztalatait kísérli meg általánosítani, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a világ más részein eltérő politikai struktúrák léteznek. A tranzitológia legfőbb kritikusai azok a régióspecialisták (lásd Közel-Kelet), akik az adott térség helyi kontextusának ismeretére hívják fel a figyelmet, amelynek hiánya a politikai folyamatok félreértéséhez vezethet.

A három általunk kiválasztott elméleti keret nem nyújt elégséges magyarázatot arra, hogy miért nem érintette a demokratizálódás harmadik világméretű hulláma a tágabb Közel-Keletet. A térség valamennyi elmélet szempontjából kivétel, emiatt is szükséges részletesebb betekintést nyernünk a közel-keleti államok strukturális felépítésébe.

A közel-keleti államok közös jellemzői

A vizsgálatba bevont közel-keleti államok határai a 19-20. században az európai gyarmatosító hatalmak alkudozásai nyomán alakultak ki. Történelmileg eltérően jöttek létre az észak-afrikai államok, ahol a francia (Marokkó, Tunézia, Algéria), az olasz (Líbia) és brit (Egyiptom) térnyerés már jóval az Oszmán Birodalom felbomlása előtt megkezdődött. A Közel-Keleten az első világháború vége, az Oszmán Birodalom szétesése a mandátumrendszer kezdetét jelentette. Néhány ország történelmileg önállóan, függetlenségének megőrzésével fejlődhetett tovább (pl. Perzsia[19], Omán). A

---

[17] Lawrence WHITEHEAD [2001]: *Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat.* XXI. Század Intézet, Budapest.

[18] Thomas CAROTHERS [2002]: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 1, pp. 5-21.

[19] Az ország 1935-ben vette fel az Irán nevet. Habár az iráni befolyásért a 19-20. században Nagy-Britannia és Oroszország versengett, és rövidebb ideig az ország idegen hatalmak

mai közel-keleti államok tehát nem az európai értelemben vett szerves nemzetfejlődésen estek át, hanem mesterségesen alakultak ki. A mesterséges nemzetfejlődés ellenére megállapíthatjuk, hogy mind a mai napig fennmaradtak az európaiak által kialakított államok rendszere, annak ellenére, hogy a közel-keleti államok között jelenleg is határviták okoznak feszültséget.

A történelmi eseményeknek igen jelentős szerepe van a politikai struktúra kialakulásában is. Azokban az országokban, amelyek hosszabb-rövidebb ideig európai befolyás alatt álltak, európai mintára jöttek létre a politikai intézmények. Egyedül Omán és Szaúd-Arábia politikai fejlődését tekinthetjük kivételnek, ahol nem az európai struktúrát másolták le, hanem a tradicionális törzsi-vallási funkciókat illesztették az állami keretekhez. Más öbölmenti államok esetén már ún. hibrid struktúrákkal találkozhatunk, amelyek részben a nyugati mintára épültek, részben a hagyományos intézményekre.

A közel-keleti és észak-afrikai államok többségében tehát a 20. században európai mintára szerveződött meg a politikai élet. A politikai elit az európai fővárosokban sajátította el a modern politikai nyelvezetet és az európai életstílust, és vált a modernitás hordozójává. A 20. század elejének közel-keleti politikai elitje Nyugat-Európában látta a sikeres modernizáció kulcsát, még akkor is, ha eközben a függetlenségért is harcot folytatott. A kialakult politikai intézmények és a meghonosodott ideológiák történelmileg idegennek számítottak a térségben, a politikai rendszer demokratikussága, pedig nem igazán merült fel a mindennapi diskurzusban. A lemásolt politikai intézmények azonban nem az európai mechanizmusok alapján működtek, hanem a már évszázados törzsi és társadalmi szisztéma szerint épültek fel.[20]

A közel-keleti politikai rendszerek a 21. század elején első ránézésre hasonlítanak a modern európai államok politikai berendezkedéséhez. Néhány országtól eltekintve (pl. Szaúd-Arábia) szinte valamennyi államnak van írott alkotmánya, létezik vagy léteznek politikai pártok és civil szervezetek és rendszeres időközönként tartanak választásokat (még ha ezek demokratikusságához fér is némi kétség). Másként szemlélve, azonban hamar rájövünk, hogy a közel-keleti politikai rezsimek csak formálisan hasonlítanak az európaiakra. A politikai pártok és civil szervezetek gyengék, az alkotmány szövegét nem tartják be a gyakorlatban, a hadsereg felett nem érvényesül civil kontroll, és ami egy európai számára a legszembetűnőbb különbség: a közel-keleti államok nem szekularizálódtak, vagyis az iszlám vallás jelentős szerepet tölt be valamennyi állam életében (Törökország szekuláris államként ez alól kivétel).[21] A közel-keleti politikai rendszereket tehát kettősség jellemzi: formálisan hasonlítanak az európai struktúrához, viszont belső működési mechanizmusuk tekintetében a tradicionális csoportszolidaritás elvére épülnek.[22]

---

megszállása alá is került, ennek ellenére megőrizte függetlenségét. Az oszmán fennhatóságot Marokkónak is sikerült elkerülni, azonban az európai térnyerést nem. Lásd a kötetben N. Rózsa Erzsébet Iránról szóló tanulmányát (a szerk.).

[20] Bernard LEWIS [2005]: Freedom and Justice in the Modern Middle East. *Foreign Affairs*, May/June 2005, Vol. 84, Issue 3, pp. 36-52.

[21] A szekularizáció kérdéséhez lásd Rostoványi Zsoltnak a kötetben szereplő tanulmányát (a szerk.).

[22] A 19. századig bezáróan az olyan európai fogalmak, mint alkotmány, vagy párt ismeretlenek voltak a térség lakossága számára.

Az alábbiakban a közel-keleti muszlim lakosságú államok *közös jellemzőit* vesszük szemügyre.[23]

1. *Az iszlám szerepe***.** A közel-keleti és az európai államok közötti egyik legfőbb különbség a szekularizáció kérdésében fedezhető fel. Az állam és az egyház szétválasztása történelmileg szorosan kapcsolódik az európai fejlődéshez. A közel-keleti muszlim vallású országokban – Törökország kivételével – nem beszélhetünk európai értelemben vett szekularizációról. Törökország az egyedüli közel-keleti állam, amelyik az iszlám vallásra való hivatkozást kitörölte az alkotmányból. Az iszlám mint vallás, mint jogrendszer és mint kultúra és civilizáció alapvetően befolyásolja valamennyi állam felépítését. A 19-20. században a Közel-Kelet felzárkózását nyugati mintára építő ún. modernista eszmeáramlatok megkísérelték az iszlám vallás háttérbe szorítását, azonban sikertelenül.[24] Az 1960-as, 1970-es évektől egyre nagyobb igény mutatkozott a szekuláris közel-keleti országok iszlamizálására.

   Az egyiptomi Szaadaddín Ibráhím írásában utal arra a tényre, hogy a közel-keleti államoknak sohasem kellett dichotómikusan hozzáállni a vallásos *versus* szekuláris problémához, szemben Európával, ahol ahogy ezek a kérdések egészen másként merültek fel.[25] Ibráhím szerint a nacionalizmus és a vallási identitás egymást nem kizárták, hanem kiegészítették, mondhatni egymásra épültek. Ez még az olyan szekuláris, forradalmi rendszerekre is igaz mint például a nasszeri Egyiptom az 1960-as évek alatt. Az egyes közel-keleti országok abban különböznek, hogy az iszlám mennyiben határozza meg a politikai rendszert. Erről a kérdésről a későbbiekben még bővebben lesz szó. Az elmúlt évtizedek tendenciáit szemlélve megállapíthatjuk, hogy nem várható az, hogy az iszlám háttérbe szoruljon, és hogy végbe menjen a szekularizáció, amit a nyugati liberális demokrácia egyik előfeltételének tartanak a szakértők.

   A szekularizáció fogalma értelmezhetetlen a közel-keleti országok vonatkozásában, ugyanis az iszlámban nem létezik egyházi struktúra, amit külön lehetne választani az államtól. Az iszlám vallás és állam is egyben *(dín va daula)*, amely egy további érv amellett, hogy jelenlétével hosszú távon is számolni kell a térségben. Más szerzők[26] ellenkező véleményt fogalmaznak meg, nevezetesen a szekuláris állam létrejöttének elkerülhetetlenségére utalnak, és egyfajta igazodási kényszerről beszélnek. A globalizáció, illetve az univerzalizálódás mint folyamat éppen a szükségképpen végbemenő változásokra utal.

2. *Az állami etatizmus jelentősége.* A közel-keleti országok függetlenné válását követő évektől kezdve az állam meghatározó szerepet tölt be a gazdasági életben. Az állam mint a jövedelmek újraelosztója, és mint a legfőbb foglalkoztató is megalapozta a közel-keleti országok gazdasági fejlődésének korlátait.[27] A közel-keleti állam az 1970-es évekre „túlnőtt" önmagán,

---

[23] Vö. Giacomo LUCIANI (ed.)[1990]: *The Arab State.* pp. xxvii-xxx. Routledge, London.
[24] Bernard LEWIS [2002]: *i.m.* p. 112.
[25] Saad Eddin IBRAHIM [1996]: *Egypt, Islam and Democracy. Critical Essays.* p. 190. The American University in Cairo Press, Cairo and New York.
[26] Abdullah Ahmed An-NAʻIM [2008]: *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shari'a.* pp. 1-44. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.
[27] Lásd részletesen Alan RICHARDS – John WATERBURY [1996]: *Political Economy of the Middle East.* Westview Press, Oxford.

túlterjeszkedett, amely a versenyképesség és a hatékonyság csökkenéséhez, végső soron gazdasági válsághoz vezetett.[28] Az 1970-es években, az állam által vezérelt modernizációs folyamat kudarca hatására kezdődött gazdasági liberalizációs hullám alapvetően nem érintette az állam meghatározó gazdasági súlyát. A 2004-ben publikált, a térség demokratikus deficitjét elemző *Arab Human Development Report* az asztronómiából ismert fekete lyukhoz hasonlította a közel-keleti autoritárius államokat. A közel-keleti állam mindent „elnyel" és semmi sem „menekülhet" el a kontrollja alól.[29]

3. *Az uralkodó családok és karizmatikus/autoriter vezetők meghatározó szerepe.*

   Mind a köztársaságokban, mind a monarchiákban a politikaformálás egy szűk réteg kezében összpontosul. A politikai eliten belül is kiemelkedik néhány személy, vagy személyek egy csoportja, akik lényegében a döntéseket maguk hozzák, és más állami szervek felett, pedig vétójogot gyakorolnak.

   Történelmileg az omajjád dinasztiától datáljuk a kalifai pozíció öröklődő intézménnyé válását. Mohamed próféta korában és a négy igaz úton járó kalifa uralkodása alatt a közösség vezetőjét rátermettség alapján választották, amely ellentmond a később meghonosodó tradícióknak. A kalifátus 1924-ben való eltörlését követően a létrejövő közel-keleti államokban a vezetői poszt kifejezetten autoriterré vált. Gondoljuk csak Mustafa Kemal Atatürkre, aki felülről kényszerítette ki nyugati mintájú reformjainak betartását. A török politikai rendszer csak a második világháborút követő években demokratizálódott, már Atatürk halálát követően. Míg a monarchiákban néhány uralkodó család tagjai (Ál Khalífa Bahreinben, Ál Maktúm Dubaiban, Ál Szabáh Kuvaitban, Ál Szaúd Szaúd-Arábiában, stb.) játszák a vezető szerepet, addig a köztársaságokban az autoriter vezetők (Mubárak Egyiptomban, Aszad Szíriában, Kaddáfi Líbiában, stb.) elméletileg nem dinasztikus alapon irányítják az országot.

4. *A fegyveres erők belpolitikai szerepe.* A hadsereg valamennyi közel-keleti államban napjainig is meghatározó szerepet tölt be, amelynek okai a következőkben keresendők: a.) Világviszonylatban is magas katonai kiadások, amelynek hátterében a közel-keleti rezsimek jelentős járadékbevétele áll.[30] b.) A hadsereg jelentős szerepet tölt(ött) be a nemzeti identitás megteremtésében. c.) Kölcsönös összefonódás a politikai elit és a katonaság között, különös tekintettel a köztársaságokra. d.) A katonaság jelentős presztízsnek örvend, a katonai pálya a társadalmi mobilitás egyik eszköze. e.) A közel-keleti térségben kiemelkedően sűrűn fordulnak elő fegyveres konfliktusok, és azok jóval tartóssabbak, mint más régiókban dúló háborúk (lásd pl. arab-izraeli konfliktus).[31]

   A demokratikusnak tartott Törökországban az állam létrejöttétől kezdve egészen az ezredfordulóig bezáróan jogilag a hadsereg örködött a demokratikus

---

[28] Nazih N. AYUBI [1996]: *Over-Stating the Arab State. Politics and Society in the Middle East.* pp. 1-37. I.B. Tauris, London.

[29] *The Arab Human Development Report [2004]: Towards Freedom in the Arab World*. p. 126. UNDP, RBAS, New York.

[30] Ez egyben ok és következmény is.

[31] Elizabeth PICARD [2005]: The Role of the Military. In Shireen HUNTER – Huma MALIK (eds.): *Modernization, Democracy and Islam.* Preager, Center for Strategic and International Studies, Wesport, Connecticut, London.

intézmények, a kemáli alapelvek felett. Az Igazság és Felemelkedés Pártjának (AKP) 2002-es választási győzelme óta a hadsereg, az alkotmánybíróság és a kemalista elit mellett az iszlamista kormánypárt ellensúlyozójaként próbál fellépni a török politikai rendszerben. Más közel-keleti országokban még ennél is jelentősebb a hadsereg szerepe, különös tekintettel a köztársaságokra, amelyekben a fegyveres erők az autoriter vezető hatalmának legfőbb biztosítéka. Igen gyakori a Közel-Keleten, hogy a végrehajtó hatalom feje a katonai elit köreiből kerül ki (lásd pl. Egyiptom).

A közel-keleti rezsimek tipologizálása

A közel-keleti rezsimek a valóságban nem ennyire egységesek, mint ahogyan az a fenti leírásban szerepel. Különféle szempontok szerint az alábbiakban megkíséreljük csoportosítani a közel-keleti politikai rendszereket.

Az egyik legkézenfekvőbb, a nyugati politikatudományban közkedvelt szempont, a a térség államainak köztársaságokra és monarchiákra való osztása. A 20 közel-keleti állam közül nyolc ország monarchikus berendezkedésű, 11 köztársaság, egy pedig teljesen különálló típusú (Líbia arab népi szocialista dzsamáhirija). Négy, a függetlenséget követően monarchikus berendezkedésű országban (Egyiptom, Irak, Irán, Líbia) forradalom útján váltak köztársasággá. Ebből háromban a baloldali arab nacionalizmus ihlette forradalom, míg egyben az iszlám mozgalom döntötte meg a monarchiát. A monarchiák tovább csoportosíthatóak aszerint, hogy rendelkeznek-e írott alkotmánnyal. Így beszélhetünk az alkotmányos monarchiákról, illetve az abszolút monarchiákról (lásd 1. számú táblázat)

Ha a demokratikusság szempontjából elemezzük az alábbi táblázatot, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a köztársaságok közül két állam (Törökország és Libanon) rendelkezik demokratikus hagyományokkal, míg a monarchiák közül kettőben (Jordánia és Marokkó) az elmúlt két évtizedben játszódtak le pozitív változások.

A köztársasági és a monarchikus berendezkedés különválasztása leginkább a rezsim történelmi létrejöttére ad magyarázatot. Míg a brit gyarmatosítók általában a brit hegemóniát határozottan megvédő erős király személyét preferálták (lásd pl. Irak), addig a franciák a történelmi hagyományaiknak megfelelően a köztársaságot részesítették előnyben (lásd Szíria, Libanon).[32]

A Freedom House éves jelentései alapján a közel-keleti rezsimeket, a polgári és politikai szabadságjogok érvényesülése szempontjából a szabad, a félig szabad és a nem szabad kategóriákba sorolhatjuk (lásd 2. számú táblázat). A Freedom House kategorizálásának fő hiányossága, hogy nem a térség helyi kontextusának figyelembevételével készült, hanem kiindulópontként a nyugati demokrácia és emberi jogi értelmezést használta fel. Hiányosságai ellenére mégis azért használjuk fel a jelen tanulmányban a Freedom House jelentéseit, mert a demokrácia nyugati válfaja egyfajta igazodási kényszerré vált a közel-keleti térségben.

[32] Roger OWEN [2003]: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East.* p. 16. Routledge, London.

1. számú táblázat

Monarchiák és köztársaságok a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

Monarchiák		**Köztársaságok**	
alkotmányos	**abszolút**	**Autokratikus-szekuláris**	**iszlám**
Bahrein[33]	Egyesült Arab Emirátusok (emírség)	Algéria	Irán
Jordánia	Omán (szultanátus)	Egyiptom	Szudán
Katar[34] (emírség)	Szaúd-Arábia	Irak	
Kuvait (emírség)		Jemen	
Marokkó		Libanon	
		Líbia (dzsamáhirírja)[35]	
		Palesztin Hatóság[36]	
		Szíria	
		Tunézia	

Roger Owen strukturális szempontokat és a történelmi fejlődést figyelembe véve a közel-keleti államoknak három típusát különbözteti meg. Az ún. gyarmati államok az első világháborút követően, a mandátumrendszer keretében jöttek létre, és a központosított adminisztráció mellett a nagyfokú külső befolyás jellemezte. Ilyen államnak tekinthető Egyiptom, Irak, Libanon, Szíria, stb. A második típusú közel-keleti állam közvetlen a függetlenséget követő években alakult ki, amelyre a felülről irányított etatista modernizáció volt a jellemző, főként a nyugat-európai kormányzati tapasztalatok átvételével. A függetlenséget követő reformokat gyakran baloldali ideológiákkal is alátámasztották, amely egyszerre épített a helyi tradíciókra és a külső, idegen befolyásra (lásd Egyiptomban a nasszerizmus jelenségét). A harmadik fejlődési szint az autoritárius állam modellje, amelyre a túlburjánzott állami intézmények (hadsereg, rendőrség, állami foglalkoztatottság, állami beruházások, stb.), az egypártrendszer és erős, egy kézben összpontosuló vezetés jellemző (lásd Háfez Aszad elnökségét Szíriában).[37]

[33] Bahreinben 2002-ben fogadták el az ország alkotmányát.

[34] Katarban 1999-ben szövegezték meg az ország első írott alkotmányát.

[35] Líbiát a táblázatban az egyszerűség kedvéért a köztársaságok közé soroltuk, amellyel arra is kívánunk utalni, hogy az észak-afrikai ország politikai berendezkedése erőteljesen hasonlít az ebbe a csoportba sorolható többi államra.

[36] A Palesztin Hatóság jelenleg még nem tekinthető önálló, szuverén államnak, ugyanakkor politikai felépítése köztársasági jegyeket visel magán.

[37] Roger OWEN [2003]: *i.m.* p. 5-22.

2. számú táblázat

A közel-keleti rezsimek csoportjai a demokratikusság foka szerint[38]

Szabad	**Félig szabad**	**Nem szabad**
(Izrael)	Bahrein	Algéria
	Jordánia	Egyesült Arab Emirátusok
	Kuvait	Egyiptom
	Libanon	Irak
	Marokkó	Irán
	Törökország	Líbia
	Jemen	Mauritánia
		Omán
		Katar
		Szaúd-Arábia
		Szudán
		Szíria
		Tunézia

Míg Owen a külső szempontokra helyezi a hangsúlyt a közel-keleti államok formálódása kapcsán, addig Iliya Harik inkább a belső sajátosságokból vezeti le a mai közel-keleti rezsimek kialakulását, amikor a mai közel-keleti államok legitimációját az évszázados, a kolonializmus időszakát megelőzően kialakult tradíciókkal magyarázza, és elveti azt a nézetet, amely kizárólag az idegen befolyást okolja.[39] Harik öt típusát különbözteti meg a közel-keleti államoknak. 1. Az ún. imamátusokban az imám a hatalom birtokosa. A szerző ide sorolja Ománt, Jement és Hidzsázt. 2. A törzsfőnökök és imámok szövetségére épülő állam tipikus példja Szaúd-Arábia, ahol a 18. századtól kezdve a Szaúd család hatalmát a *vahhábita* tanok legitimálják. 3. Tradicionális, szekuláris rendszerek, ahol az uralkodó családnak, illetve az államnak nincs vallási legitimációja (Bahrein, Katar, Kuvait és Libanon). 4. A bürokratikus-katonai rezsimek, amelyekben a hatalom központosított, és az erőszakszervezetek meghatározó szerepet töltenek be a belpolitikában is (Algéria, Egyiptom, Tunézia). 5. A gyarmatosítók által teremtett államok, amelyek nem vezethetők le a tradicionális struktúrákból, hanem az európai hatalmak egy helyi vezetőt ruháztak fel a hatalomgyakorlás eszközeivel (Irak, Szíria, Jordánia, Izrael, Palesztina).[40] A csoportosítás, mivel csak az arab államokkal foglalkozik, így nem sorolja be Törökországot és Iránt sem. Ennél jóval jelentősebb hiányosságként róhatjuk fel, hogy figyelmen kívül hagyja a mai közel-keleti államhatárok kialakulásában játszott nyugati szerepet. A nemzetállami logika

[38] *Freedom in the World 2009. i.m.*

[39] Beverley Milton EDWARDS [2006]: *Contemporary Politics in the Middle East.* p. 13. Polity Press, Cambridge.

[40] Iliya HARIK [1990]: The Origins of the Arab State System. In Giacomo LUCIANI (ed.): *The Arab State.* pp. 1-29. Routledge, London.

történelmileg teljesen idegennek számított a Közel-Keleten, és az amögött meghúzódó területiség elve ugyancsak újdonságként hatott.[41]

Raymond Hinnebusch intézményi és strukturális szempontokat figyelembe véve megkülönbözteti az ún. poszt-populista rezsimeket a járadéktól függő monarchiáktól. Míg az előző kategória a hagyományos tradíciók és a nyugati mintára végrehajtott reformok eredménye, addig az utóbbi az olaj és a tribalizmus összefonódására épül. A poszt-populista köztársaságok az 1970-es években az arab nacionalizmus válságát követően gazdasági liberalizációra kényszerültek (lásd Egyiptomban az *infitáh* politikáját), amelyet azonban nem követett valódi demokratizáció. A gazdasági reformok, akárcsak az 1990-es évek elején indított politikai reformok nem hoztak valódi strukturális változást, hanem a hatalomhoz közeli elitcsoportok érdekeit szolgálta. Rövid távon tehát semmiképpen sem számolhatunk a poszt-populista államok demokratizációjával, ugyanakkor számos tényező (pl. gazdasági szempont, külső nyomásgyakorlás) ebbe az irányba mutat.

A járadéktól függő monarchiákban az olajárak ingadozása, a járadékbevétel esetleges elapadása vált ki félelmeket az uralkodó dinasztiák tagjaiból. A királyi család általában a maga soraiból rekrutálja az alapvetően csekély létszámú fegyveres erőket, illetve gazdaságilag mindenkit alárendel a monarchiának. A járadékbevételek ingadozása ellenére sem várható demokratizálódás a monarchiákban.[42]

Hinnebusch elemzése rávilágít a politikai gazdaságtani szempontokra, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy maguk a járadékgazdaságok is differenciáltak, illetve nem valamennyi monarchia rendelkezik járadékkal. Továbbá, ha összevetjük a poszt-populista és járadékvadászó rezsimek kategóriáit a Freedom House hármas felosztásával, akkor a kettő között nem látunk kapcsolatot. Szembetűnő, hogy a járadéktól függő monarchiákat nagyobb számban találjuk a félig szabad kategóriában, ahol a polgári és a politikai szabadságjogok egy bizonyos fokig érvényesülnek, mint a poszt-populista köztársaságokat, amelyek inkább a nem szabad, azaz nem-demokratikus csoportba kerültek. Ennek okát az egyes rezsimek intézményi és strukturális sajátosságaiban kereshetjük.

Mehran Kamrava csoportosítása (lásd 3. számú táblázat) építkezik a Hinnebusch által bemutatott különbségtételre, ugyanakkor annál sokkal szofisztikáltabb, hiszen figyelembe veszi az egyes államok közötti különbségeket is. Kamrava a közel-keleti rezsimeket két nagy csoportba, a demokratikus és nem demokratikus államokra osztja. Az általa protodemokráciáknak nevezett rezsimek kategóriája azon közel-keleti államokat tartalmazza, ahol a politikai és polgári szabadságjogok részben érvényesülnek. Maga az elnevezés – protodemokrácia – azt sugallja, hogy Kamrava nem statikus állapotként tekint ezen államokra, hanem folyatosan változó, formálódó politikai rendszereket lát. Megkérdőjelezhető azonban Jemennek a demokratikus államok közötti említése.

Számunkra a nem demokratikus rezsimek csoportosítása bír igazi szakmai jelentőséggel. Kamrava szerint a *befogadó-populista* rezsimekben az állampolgárok részt vehetnek a politikában, a valódi döntések meghozatalában azonban nyílvánvalóan nem. Ezen államok, mint például Irán vagy Líbia inkább retorikai szinten befogadó államok, azonban a gyakorlatban kirekesztőek és az erőszakszervezetekre épülnek. Irak jelen sorok írásakor inkább a protodemokráciák közé lenne sorolható, azonban a háború

---

[41] v.ö. Bertrand BADIE [2000]: *The Imported State. The Westernization of the Political Order.* Translated by Claudia Royal. Stanford University Press, Stanford, California.

[42] Raymond HINNEBUSCH [2007]: *i.m.* pp. 21-24.

óta eltelt hét esztendő alatt sem kristályosodott ki, hogy mit hoz a jövő az amerikai csapatok közelgő kivonulása után. A *szultanisztikus* rezsimek, vagyis a monarchikus berendezkedésű államok két alcsoportját különbözteti meg. Az olajmonarchiák költségvetésének nagy részét az olaj- és földgázbevételek adják, amely politikailag azt eredményezi, hogy az uralkodó dinasztia nem tartozik elszámolással, vagyis felelősséggel az állampolgárok irányában. Ebből következően limitált a politikai reformok lehetősége, hiszen ameddig a járadék biztosítja a rezsimek gazdasági alapját, addig mélyreható politikai változásokra sem lehet számítani. A civil-mítoszra épülő monarchiák nem rendelkeznek sem jelentős olajvagyonnal, sem olyan társadalmi kontextussal, mint az öbölmenti monarchiák.[43] Kamrava álláspontja szerint éppen ebből következik, hogy az elmúlt években jelentős politikai változások játszódtak le Jordániában és Marokkóban. Kritikaként felhozható azonban, hogy a tanulmány megírása óta mindkét országban legalább annyi, a szabadságjogokat korlátozó visszalépésre került sor. A kirekesztő államokban egy szűk politikai elit gyakorolja a hatalmat a hadsereg erőteljes támogatásával. A katonaság belpolitikai szerepét tekintve azonban különbségeket látunk, így Algéria és Szudán külön kiemelendő, amelyek katonai rezsimeknek tekinthetők. Egyiptomban, Szíriában és Tunéziában pedig a titkosszolgálatok játszanak jelentős szerepet, amely konformitásra kényszeríti az egyéneket.[44] A politikai liberalizációnak ezen államokban csekély a lehetősége a közeljövőben.

Kamrava csoportosítása kétségkívül rámutat azokra a szempontokra (járadék, katonaság szerepe, stb.), amelyek más tipizálásoknak a hiányossága, azonban számos szempontból bírálható. Példaként említhető, hogy maguk az olajmonarchiák is különböznek egymástól. Kuvaitban az elmúlt két évtized jelentős, habár a rendszer struktúráját nem érintő változások zajlottak, addig Ománban szinte változatlan maradt a politikai rendszer.

A közel-keleti politikai rezsimeket három irányból érik/érhetik változásra serkentő hatások. Egyrészt, vannak szakértők akik az alulról jövő társadalmi kezdeményezésekben látják a közel-keleti államok politikai továbbfejlődésének lehetőségét. Másrészt, egyes elemzések a felülről jövő, a hatalmi elit által irányított politikai reformokat valószínűsítik. Harmadrészt, a felgyorsult globalizáció korában az elemzők külön kiemelik a külső nyomásgyakorlás jelentőségét a közel-keleti politikai liberalizáció szempontjából. A továbbiakban mindhárom szempontra kitérünk röviden.

[43] Ezt a nézetet némileg megkérdőjelezi, hogy Marokkó gazdaságában a foszfor értékesítéséből származó bevételek járadéknak tekinthető, míg Jordánia jelentős összeget kap az Egyesült Államoktól.

[44] Mehran KAMRAVA [1998]: Non-democratic States and Political Liberalisation in the Middle East: a Structural Analysis. *Third World Quarterly*, Vol 19, No 1, pp. 63-85.

3. számú táblázat

A közel-keleti rezsimek tipologizálása Kamrava alapján[45]

<table>
<tr><th colspan="5">Nem demokratikus rezsimek</th><th>Demokratikus rezsimek</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Befogadó-populista</td><td colspan="2">szultanisztikus</td><td colspan="2">kirekesztő</td><td rowspan="2">Proto-demokráciák</td></tr>
<tr><td>Olajmonarchiák</td><td>Civil-mítoszra épülő rezsimek</td><td>Katonai államok</td><td>„Mukhábarát” rezsimek</td></tr>
<tr><td>Irak (1981-2003)</td><td>Bahrein</td><td>Jordánia</td><td>Algéria</td><td>Egyiptom</td><td>Izrael</td></tr>
<tr><td>Irán (1979)</td><td>Egyesült Arab Emirátusok</td><td>Marokkó</td><td>Szudán</td><td>Szíria</td><td>Jemen</td></tr>
<tr><td>Líbia (1969)</td><td>Katar</td><td rowspan="4"></td><td rowspan="4"></td><td>Tunézia</td><td>Libanon</td></tr>
<tr><td></td><td>Kuvait</td><td></td><td>Palesztin Hatóság</td></tr>
<tr><td></td><td>Omán</td><td></td><td>Törökország</td></tr>
<tr><td></td><td>Szaúd-Arábia</td><td></td><td></td></tr>
</table>

A muszlim közvélemény szerepe

Az elmúlt években számos értékelhető közvéleménykutatás kísérelte meg mérni a muszlim közvélemény demokrácia iránti elkötelezettségét. Ezek közül az egyik legkiemelkedőbb a *World Values Survey* keretében végzett felmérések, amelyek összehasonlítható adatokat eredményeztek. A vizsgált 14 döntően muszlim lakosságú országból hét található a közel-keleti térségben. Az 1. számú ábra a 2002. évi *World Values Survey* összehasonlítható adatait tartalmazza a muszlim országokra fókuszálva.

A függőleges tengely a tradicionális versus szekuláris-racionális értékek mentén jeleníti meg az egyes országokat. A tradicionális értékek, mint a vallás és a család, valamint a nemzeti büszkeség, elsősorban a rurális társadalmakra jellemzők. A szekuláris-racionális értékek az iparosodott társadalmak sajátjai, és a tradicionális értékeknek éppen az ellenkezői tartoznak ide. A vízszintes tengely a materialista és posztmaterialista értékek adott társadalomban való szerepét jeleníti meg. A materialista vagy másképpen a túlélési értékek (gazdasági biztonság, a homoszexualitás elutasítása, a férfiaknak több joguk van az adott munkahelyhez, mint a nőknek, stb.) inkább a gazdasági fejlettség alacsony fokán álló országokra jellemző, míg az úgynevezett posztmodern vagy jóléti értékek a magasabb jövedelemszintek mellett alakulnak ki.

Az adatok alapján igazolható az a korábbi feltételezés, hogy a közel-keleti társadalmak a tradicionális értékeket részesítik előnyben, szemben a szekuláris értékekkel, illetve a materialista értékeket preferálják a posztmaterialistákkal szemben. A jelen térképen nem szereplő Izrael az ábra közepén, Franciaország pozíciójától kissé balra, de egyvonalban helyezkedik el, ami arra enged következtetni, hogy a zsidó állam értékrendszerében a nyugati társadalmakhoz közelít. Inglehart elemzése arra is

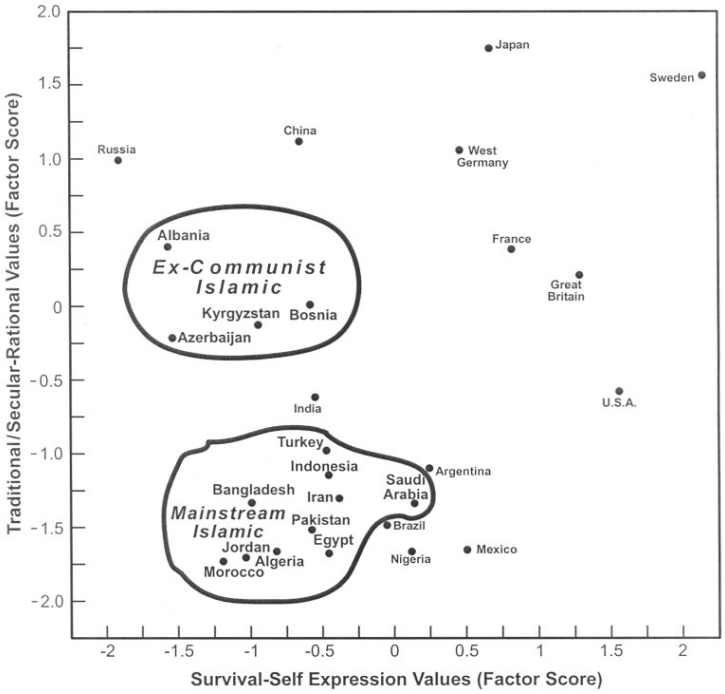
[45] Mehran KAMRAVA [1998]: *i.m.* p. 65.

rámutatott, hogy a közel-keleti államok között is vannak különbségek az értékrendszer tekintetében. Irán, Szaúd-Arábia és Törökország társadalma nem annyira konzervatív, mint például a marokkói vagy jordániai társadalom, illetve nagyobb hangsúlyt fektetnek az „önmegvalósításra", az ún. posztmaterialista értékekre.[46] Ez szemben áll azzal a közhiedelemmel, hogy Szaúd-Arábia rendelkezik a legkonzervatívabb, az iszlám hagyományokhoz leginkább ragaszkodó lakossággal. A közel-keleti államok között fejlettként számon tartott Jordánia és Marokkó esetén a vidéki lakosság magas aránya, illetve a széles jövedelemegyenlőtlenség játszhat szerepet abban, hogy az átlagnál konzervatívabbak, illetve az anyagi javak megszerzésére helyezik a hangsúlyt.

Inglehart és társai a vizsgált országok alapján kilenc civilizációs-kulturális zónát állítottak fel, és összehasonlították az egyes régiók demokrácia iránti elkötelezettségét. Az ebben a kutatásban szereplő öt arab ország (Algéria, Egyiptom, Jordánia, Marokkó, Szaúd-Arábia) adatai szerint a megkérdezettek 61 százaléka egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy ugyan a demokráciának vannak hátulütői, mégis a legjobb kormányzati forma. A nyugat-európai országok esetén 52 százalék ugyanez az érték. Érdekességképpen Egyiptom (98%), Marokkó (96%), Jordánia (90%), Törökország (88%), Algéria (88%) lakossága az adatok szerint jobban támogatja a demokráciát, mint a magyar társadalom (80%).[47]

1. számú ábra

A muszlim társadalmak értékrendszere[48]

[46] Ronald F. INGLEHART [2007]: *i.m.* p. 33.
[47] Ronald F. INGLEHART [2007]: *i.m.* p. 42.
[48] Ronald F. INGLEHART [2007]: The Worldviews of Islamic Publics in Global Perspective. In Mansoor MOADDEL (ed.): *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics.* p. 33. Palgrave Macmillan, New York.

Látunk-e ellentmondást az említett demokratikus értékrendszerrel szimpatizáló közel-keleti társadalmak, illetve a fenti ábra között, amely a hagyományos és matarialista értékek előnyben részesítését mutatja? Inglehart a modernizációs elmélet alapján arra a következtetésre jut, hogy az életszínvonal növekedésével a közel-keleti államok többsége fokozatosan a jobb felső sarok felé fog mozogni, utalván a nyugat-európai államok történelmi tapasztalataira. Az adatokat azonban ennél kritikusabban kell szemlélni, és figyelembe venni a kulturális-történelmi kontextust is. Valójában nem arról van szó, hogy a közel-keleti társadalmak a nyugati típusú demokrácia bevezetését tekintenék az egyik legfontosabb prioritásnak (jóllehet ezt a fenti kutatás sem támasztotta alá), hanem az emberek többsége elégedetlenségét fejezi ki a fennálló rendszerrel szemben. Maga a demokrácia a térség lakosai számára egy idegen fogalom, amelynek szubsztanciáját nem, vagy nem úgy tudják értelmezni, mint egy nyugat-európai állampolgár.

Az alulról jövő elégedetlenség számos megoldatlan problémával kapcsolódik össze. Például Egyiptomban, ahol a legmagasabb volt a demokrácia iránti elköteleződés, az iraki háború, a palesztin kérdés megoldatlansága, az elmúlt években összefonódtak a súlyos gazdasági problémákkal (pl. az élelmiszerválság begyűrűzése miatti áremelések) és a rezsim bírálatában fejeződtek ki. A közel-keleti politikai reformok a történelmi tapasztalatok alapján nem egy demokratikus, hanem egy újabb autoritárius struktúrát produkálnak.

A másik említésre méltó közvéleménykutatás a *Gallup World Poll* keretében készült, amelynek keretében 35, muszlim többségű országban végeztek felméréseket. Az eredmények hasonlóak a World Values Survey keretében ismertetett adatokhoz, vagyis a demokrácia általános támogatottságot élvez a tágabb iszlám világban, így a Közel-Keleten is.[49] A kutatás rámutatott azonban arra is, hogy az iszlám világban megkérdezettek nem a nyugati típusú politikai modellt szeretnének bevezetni, hanem egy, a helyi hagyományokra, különösen a *saríá*ra épülő demokráciát óhajtanak megvalósítani. Az ún. iszlám demokrácia koncepciója különösen az 1990-es évek eleje óta intenzív érdeklődésre tarthat számon különféle liberális muszlim teoretikusok között.[50] A 2003-as iraki háború óta a térség lakói a liberális demokráciát az amerikai katonai beavatkozással kötik össze, ezért is fogalmazódtak meg az autenticitásra törekvő elméletek.

A kutatásba bevont 35 ország közül öt államban válaszolta a megkérdezettek többsége azt, hogy a törvény egyedüli forrása a *saría* legyen. Az általunk vizsgált térségben Egyiptom és Jordánia, míg a tágabb iszlám világban Afganisztán, Banglades és Pakisztán lakossága szeretne csak a *saríán* alapuló jogrendszert.[51]

A Gallup a demokrácia fogalmával szoros összefüggésben a nemek közötti egyenlőtlenség kérdését is vizsgálta, és arra a következtetésre jutott az adatok alapján, hogy még a konzervatívabb társadalmakban is igény mutatkozik a nők társadalmi és politikai szerepének erősítésére.

A közvéleménykutatási adatok megerősítik azt a feltételezést, hogy a politikai reformokat nemcsak Washington szorgalmazza, hanem szélesebb társadalmi

---

[49] John L. ESPOSITO – Dalia MOGAHED [2007]: *Who Speaks for Islam? What a Billion Muslims Really Think.* pp. 29-63. Gallup Press, New York.

[50] Vö. Daniel STEINVORTH – Bernhard ZAN [2008]: Parliaments, Kings and Tribal Councils. Does „Islamic Democracy“ Exist? *Spiegel Online International*, 09/11/2008, http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,573604,00.html (Letöltve: 2009.08.15.)

[51] John L. ESPOSITO – Dalia MOGAHED [2007]: *i.m.* p. 48.

támogatottságot élveznek. A közel-keleti társadalmak azonban az amerikai kezdeményezésekkel szemben szkeptikusak, és a Bush-kormányzat demokratizációs törekvéseit az idegen befolyással azonosítják. A közel-keleti vezetőknek a közeljövőben egyre nagyobb alulról jövő nyomással kell szembenézni, ugyanakkor nem várható, hogy újabb forradalmi hullámok söpörnének végig a térségen. Sokkal inkább az valószínűsíthető, hogyha a Közel-Keleten valamilyen politikai változásra sor kerül, akkor az újabb autoritárius rezsimben végződik (lásd később). Az alulról jövő kezdeményezések legfőbb aktora jelenleg nem az egyén, hanem a civil társadalom, amelynek működését számos irányból korlátozza a fennálló hatalmi struktúra.

Civil társadalom a Közel-Keleten

A politikatudományi és a szociológiai munkákban a civil társadalom kialakulását több szakértő a demokrácia egyik előfeltételének tartja. Ernest Gellner szerint a demokrácia jelszava helyett inkább a civil társadalom fejlődésére kellene helyezni a hangsúlyt, ugyanis egy meghatározott intézményi rendszer és társadalmi kontextus hiányában a politikai részvétel sem értelmezhető. Gellner utal arra, hogy a demokrácia elterjedése világszerte kívánatos folyamat, ugyanakkor a világ országainak egy jelentős hányadában nem kivitelezhető. „Demokráciára valóban szükség van – a hangsúlyt azonban arra az intézményrendszerre és arra a társadalmi kontextusra kell helyeznünk, amely lehetővé és kívánatossá teszi azt."[52] A demokrácia elmélete túlzottan absztrakt ideál ahhoz, hogy a világ valamennyi országában valósággá váljon, emiatt a hangsúlyt a civil társadalomra kell helyezni. Véleményünk szerint a civil társadalom rendkívül fontos szerepet tölt be egy ország demokratizálódásában, ugyanakkor önmagában nem alkalmas ahhoz, hogy kezdeményezője legyen a politikai reformoknak.

A Közel-Kelettel foglalkozó szakértők között szinte konszenzus alakult ki a civil társadalom létét illetően, ugyanis az 1970-es évektől kezdve megszaporodtak a különféle szakmai szervezetek, egyetemi klubok, illetve az emberi jogi és női szervezetek. Ez a folyamat az általunk vizsgált valamennyi arab országban, illetve Törökországban és Iránban is lezajlott, amit a számok is bizonyítanak. Egy 1991-es statisztikai adat szerint Egyiptomban 13.239 civil szervezet működött, de a megszállt palesztin területeken is jelentős aktivitás mutatkozik (1992-ben 444 szervezet létezett).[53]

A civil társadalom kialakulása szorosan kapcsolódik a nyugati történelemhez, és egyes vélekedések szerint idegen az iszlám civilizációtól. A legutóbbi kutatások azonban cáfolják ezt a megközelítést, hangsúlyozván hogy az iszlám világban működtek hasonló szerveződések, amelyek részben függetlenek voltak az államtól.[54] Az iszlám

---

[52] Ernest GELLNER [2004]: *A szabadság és feltételei. A civil társadalom és vetélytársai.* p. 141. Typotex Kiadó, Budapest.

[53] *The Arab Human Development Report* [2002]: *Creating Opportunities for Future Generations.* p. 161. UNDP, RBAS, New York. Frissebb adatok nem álltak rendelkezésünkre, és még a 2002-es *AHDR* is tíz évvel korábbi statisztikákat használ. Ennek oka nyilván az lehet, hogy a hatóságok elzárkóznak a statisztikák publikálásától. Mivel a civil szervezetek számára szinte valamennyi országban kötelező regisztrációt írnak elő, és felettük minisztériumi kontroll érvényesül, így feltételezhetjük, hogy az adatok rendelkezésre állnak.

[54] Amyn B. SAJOO [2002]: Introduction: Civic Quests and Bequests. In Amyn B. SAJOO (ed.): *Civil Society in the Muslim World. Contemporary Perspectives.* p. 15. I.B. Tauris, London and New York.

világ történetében három olyan intézmény létezett, amelyek az államtól függetlenül működtek: az *ulema*, a törzsek és a tradicionális kereskedők csoportja, a „bazár”.[55]

Vickie Langohr tanulmányában rámutatott arra a tényre, hogy a közel-keleti ellenzéki politikai pártok gyengesége részben magyarázatot nyújt a civil szervezetek számának növekedésére. Míg a politikai pártok alapítása előtt a diktatórikus kormányzatok általában komoly intézményi, jogi és anyagi akadályokat támasztanak, addig viszonylag könnyű nem-kormányzati szervezeteket létrehozni. A politikából kiábrándult elit ellenzéki tevékenységét áthelyezte a civil szervezetekbe, amelyeket a hatalom kevésbé képes kontrollálni.[56]

Mielőtt a fentiekben feltett kérdésre választ adunk, érdemes meghatározni, hogy mit értünk civil társadalom alatt. Mehran Kamrava és Frank O. Mora definícióját alapul véve a civil társadalom olyan önszabályozó és önigazgató szervezetekből áll, amelyek csoportidentitással bírnak és függetlenek az államtól. Továbbá ahhoz, hogy politikai súllyal is bírjanak, a következő három feltételnek kell eleget tenniük: 1. Irányításuk legyen demokratikus, azaz tagságuk körében reklámozzák a demokratikus értékrendszer fontosságát; 2. Támasszanak követeléseket a kormányzat irányában működési területükön, azaz vagy közvetve, vagy közvetlenül gyakoroljanak nyomást a nagyobb demokrácia érdekében; 3. Alakítsanak ki egymással horizontális kapcsolatokat, amelyek elősegítik, hogy szervezett erőt jelentsenek az adott társadalomban.[57]

Robert Putnam elemzése hívta fel arra a figyelmet, hogy a civil társadalom tág értelemben való meghatározása nem elégséges a demokrácia működése szempontjából. Vajon a civil társadalomba sorolhatjuk-e például a nők jogainak kiszélesítését követelő emberi jogi szervezeteket, és a diszkrimanatívan működő zárt katonai szerveződéseket, vagy vallási szektákat is? Az államtól függetlenül működő civil társadalom nem feltétlenül segíti elő a demokrácia kialakulását egy országban, különösen ha azt antidemokratikus módszerekkel irányítják.[58] Nyilvánavalóan a Közel-Keleten működő civil szervezetek egy jelentős hányada nem tesz eleget a fenti kritériumoknak, azonban antidemokratikus voltuk ellenére a jelenlegi politikai rendszerek ellenfelének számítanak.

Szaadaddín Ibráhím az állam és a civil társadalom viszonyát az alábbi táblázattal szemlélteti.

---

[55] Mehran KAMRAVA – Frank O. MORA [2003]: Civil Society and Democratization in Comparative Perspective. Latin America and the Middle East. In Carolyn M. ELLIOTT (ed.): *Civil Society and Democracy. A Reader*. p. 328. Oxford University Press, New Delhi.

[56] Vickie LANGOHR [2005]: Too Much Civil Society, Too Little Politics? Egypt and Other Liberalizing Arab Regimes. In Marsha P. POSUSNEY – Michele P. ANGRIST (eds.): *Authoritarianism in the Middle East. Regimes and Resistance*. pp. 194-195. Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

[57] Mehran KAMRAVA – Frank O. MORA [2003]: *i.m.* p. 328.

[58] Idézi Robert W. HEFNER [2005]: Introduction: Modernity and the Remaking of Muslim Politics. In Robert W. HEFNER (ed.): *Remaking Muslim Politics. Pluralism, Contestation, Democratization.* pp. 16-17. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

4. számú táblázat

Az állam és társadalom viszonya az arab világban[59]

Civil társadalom	állam		
	Erősség	Erős	Gyenge
	Erős	A	B
	Gyenge	C	D

A arab államok kívánatos fejlődési útja az erős állam, erős civil társadalom (A) ideáltípusa lenne, azonban ezidáig egyetlen rezsimet sem sorolhatunk ebbe a kategóriába. Ibráhím ugyan csak az arab világot vizsgálja, de ha a tágabb Közel-Keletet szemléljük, akkor Törökországot megfelel ezeknek a feltételeknek. Az erős állam, erős civil társadalom modellje demokratikusan kezeli az állam és társadalom közötti feszültségeket, és nem az elnyomás eszközére épít. Az arab államok közül a legrosszabbnak a gyenge állam, gyenge civil társadalom típusa (D) tekinthető, amelynek gyakorlati példája Szudán, ahol az Észak-Dél törésvonal mellett a darfúri konfliktus okoz nehézségeket a rezsimnek. A D kategória megfeleltethető az ún. bukott állam fogalmának is. Az erős állam, gyenge civil társadalom (C) főként az 1950-es, 1960-as években, az arab nacionalizmus korszakára volt jellemző, míg a gyenge állam, erős civil társadalom (B) közvetlen a függetlenség utáni években volt meghatározó, amikor a különféle érdekcsoportok támogatták az államot.[60] Az 1990-es éveben az arab államok különféle külső hatások, illetve belső problémák hatására gyengülnek, ugyanakkor általános tendencia a civil társadalom fokozatos erősödése.

A közel-keleti és észak-afrikai civil szervezetek többsége olyan közfeladatokat lát el, amelyeket az állami szférának kellene, ugyanakkor a közszféra alkalmatlan ezen funkciók betöltésére. A Palesztin Hatóság területén a közfeladatok ellátását egyrészről, korlátozza az államiság hiánya, pontosabban annak kezdetleges volta, valamint az izraeli megszállás és a fegyveres események. Ilyen közegben jóval nagyobb szerephez jutnak a civil szervezetek, mint más normális körülmények közepette működő államokban. Az első *intifáda* (felkelés) kirobbanását követően megsokszorozódott mind a vallási alapú, mind a szekuláris jellegű civil szervezetek száma, amelyek elviselhetőbbé tették a lakosság számára a háború terheit. A *Hamász* 2006 januári választási győzelme számos szakértő szerint annak köszönhető, hogy az egyedüli olyan szervezet, amely képes volt hatékonyan ellátni a közfeladatokat.

A palesztin területeken működő szervezeteknek *négy* típusát különíthetjük el: 1. politikai csoportok (*dakákín szijászíja*), amelyek eszközével elsősorban Jordánia, illetve a Palesztin Felszabadítási Szervezet élt úgy, hogy jelentős pénzösszegeket jutatott informális szerveződések számára, amely elsősorban a klientelizmus céljait szolgálta; 2. önkéntes társaságok és szövetkezetek, amelyek munkalehetőségekhez juttatják a lakosságot a szűkös időkben; 3. önkéntes tömegszervezetek (pl. fogyatékosoknak, árváknak, egészségügyi szervezetek, szakmai szövetségek), amelyek „*földalatti*

[59] Saad Eddin IBRAHIM [1995]: Liberalization and Democratization in the Arab World: an Overview. In Rex BRYNEN – Bahgat KORANY – Paul NOBLE (eds.): *i.m.* p. 37.

[60] *u.o.*

szociális munkát" végeznek az izraeli jelenlét miatt és 4. az iszlamista szervezetek, amelyek közül az 1990-es évek közepén a *Hamász* és az *Iszlám Dzsihád* emelhetők ki.[61]

Egyiptomban az 1950-es, 1960-as évektől kezdve növekedett jelentős mértékben a civil szervezetek száma, párhuzamosan a tömegoktatás elterjedésével. A regisztrált szervezetek száma 1976 és 1981 között 41 százalékkal növekedett, majd az 1980-as évektől kezdve némi szigorítás vette kezdetét.[62] A szakmai szervezetek, kereskedelmi kamarák, önkéntes szervezetek és a tradicionális intézmények tagsága megugrott ezekben az években, ami az 1970-es évek általános elégedetlenségi hullámára, az iszlám fundamentalizmus élénkülésére, illetve egyéb társadalmi változásokra vezethetők vissza. A többi forradalmi jellegű közel-keleti ország vezetése támogatta a civil szervezetek alapítását, amellyel fokozták a lakosság politikai mozgósítását a domináns ideológia nevében. A politikai részvétel egyben ellenőrzési lehetőséget is jelentett, vagyis a rezsimek (pl. Tunéziában Burgiba elnöksége alatt) maguk hoztak létre civil szervezeteket.[63]

A civil szervezetek Egyiptomban élvezik az alapvető szabadságjogokat, ugyanakkor velük szembeni elvárásként fogalmazódik meg, hogy ne lépjék át a Mubárak-rezsim által felállított küszöböt. A hatóságok az 1990-es évek folyamán számtalan esetben beavatkoztak azon civil szervezetek működésébe, amelyek politikai indíttatású tevékenységet végeztek, vagy olyan ideológiát képviseltek.

Nemzetközi nyilvánosságot is kapott Szaadaddín Ibráhím bebörtönzése és az ellene felhozott koholt vádak, amelyek a civil szervezetek további politikai lehetőségeit meglehetősen korlátozta. Szaadaddín Ibráhím a kairói *Ibn Khaldún Központ* vezetőjeként részt vett a 2000-ben megtartott parlamenti választások előkészületeiben. 2000-ben 27 munkatársával együtt a hatóságok letartóztatták és az alábbi négy vádpontban találták bűnösnek, amiért hét év letöltendő börtönbüntetést szabtak ki rá: 1. Ibráhím állítólag kenőpénzt adott az egyiptomi televíziónak, hogy tudósítson a központ munkájáról; 2. a hatóságok előzetes engedélye nélkül külföldi támogatást kapott az Európai Uniótól; 3. Külföldön hamis képet festett Egyiptomról, ami súlyosan sértette a nemzeti érdekeket; 4. Olyan költségekkel számolt el az Európai Unió felé, amelyek hamis számlákon alapultak.[64]

Ibráhím külföldi látogatásai alkalmával többször tartott beszédet az egyiptomi választások antidemokratikus jellegéről, ami felkeltette az egyiptomi hatóságok figyelmét. Végül azonban „csak" három évet töltött a rácsok mögött, ugyanis 2003-ban – elsősorban nyugati nyomásra – kiengedték. Az *Ibn Khaldún Központ* esete nem egyedi, hanem tipikus. Egyiptomban valamennyi olyan szervezetet, amely az emberi jogok terén működik és esetleg külföldi támogatásban részesül nagyon szigorú szabályok elé állítanak. Az 1998-ban hozott 153. számú törvény megszigorította a politikai jellegű szervezetek működését. A Mubárak-rezsim szekuláris ellenzékeként szóba jöhető civil szervezetek hazai lehetőségek hiányában külföldről kapják támogatásukat. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy olyan területeken működnek,

---

[61] Muhammed MUSLIH [1995]: Palestinian Civil Society. In Augustus Richard NORTON (ed.): *Civil Society in the Middle East. Volume 1.* pp. 245-261. E.J. Brill, Leiden, New York, Köln.

[62] Mustapha Kamil AL-SAYYID [1995]: A Civil Society in Egypt? In Augustus Richard NORTON (ed.): *i.m.* p. 273.

[63] Eva BELLIN [1995]: Civil Society Formation: Tunisia. In Augustus Richard NORTON (ed.): *i.m.* p. 128.

[64] Egypt's Best Known Activist on Trial. *Human Rights First*, http://www.humanrightsfirst.org/middle_east/egypt/ibrahim/hrd_ibr_more.htm (Letöltve: 2009.08.23.)

amelyek idegeneknek számítanak még Egyiptomban (lásd emberi jogok, környezetvédelem stb.).

1976 és 2001 között az Egyesült Államok (*USAID*[65]) 410 millió dollárral támogatta az egyiptomi civil társadalmat.[66] Az új törvény azonban a minisztérium előzetes jóváhagyásához köti a külföldi támogatás elfogadását, és bármikor betilthatja az abban részesülő civil szervezetek működését, különféle okokra hivatkozva. Ráadásul a törvény megtiltja a civil szervezetek politikai tevékenységét, tovább korlátozva a rezsimre való nyomásgyakorlás lehetőségét.

A civil társadalmak a tradicionális öbölmonarchiákban az egyiptomi példától eltérő utat jártak be. Kuvaitban a jelentős hagyományokra visszanyúló ún. *díváníja-rendszer* képviseli az államtól független szférát. A befolyásos családok tagjai a politikai kérdéseket általában magánházakban vitatták meg, amivel kikerülték a szigorú kuvaiti törvényeket. Az 1980-as években rendszerint hétfőnként ülésező *díváníja* a politikai nyomásgyakorlás eszközévé vált, ugyanis a nemzetgyűlés összehívását követelte az emírtől. 1989 nyarán, az alkotmányos normákhoz való visszatérést követelő, főleg korábbi parlamenti képviselőkből álló *díváníja*-tagok összetűzésbe kerültek a kuvaiti hatóságokkal. Az utcára vezényelt rendőri erők számos embert letartóztattak, majd vád hiányában szabadon engedték őket, így a *Szabáh* család reformokra kényszerült. Kellő jogi háttér hiányában nem zárhatták be az otthon rendezett üléseket, így meghallgatták a követeléseiket, és az iraki megszállást követően, 1992-ben korlátozott politikai liberalizációt hajtottak végre.[67]

A fentiekben két ellentétes példával igyekeztük szemléltetni a közel-keleti és észak-afrikai civil társadalom lehetőségeit és korlátait. Az autonóm szervezetek számának gyarapodása ígéretes tendencia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, ugyanakkor kétséges, hogy önmagában, hatékonyan működő politikai pártok nélkül, illetve jogállam hiányában, képesek-e az autoritárius rendszerekkel szemben kihívást támasztani. A civil szervezetek, mint a kuvaiti példa is mutatja, még egy „zárt" monarchia esetén is képesek nyomást gyakorolni, amit nem szabad sem lebecsülnünk, sem túlértékelnünk.

Politikai reform, mint rezsimtúlélési stratégia

A közel-keleti országokban az elmúlt években jelentős politikai változások zajlottak le. Irakban a 2005 decemberében tartott választásokkal lezárult a politikai átmenet időszaka, ugyanis – habár negatív biztonsági környezet mellett – kikristályosodtak a nevében demokratikus rezsim intézményei. Az arab világ szellemi és politikai központjának tartott Egyiptomban, 2005-ben először rendeztek többjelöltes elnökválasztást, sőt az alkotmány egyes passzusait is módosították. Szíriában Háfez Aszad halálát követően, fia, Basár kezdeményezett politikai reformokat, azonban törekvése hamar elhalt. Marokkóban az ifjú király, VI. Mohamed támogatta a nyugati mintájú reformokat, amelyek az új családjogi törvény elfogadásában csúcsosodtak ki. Az Öböl térségét sem kerülték el a változások, hiszen Kuvaitban a nők teljes szavazati

---

[65] A *United States Agency for International Development* a nem katonai segélyekért felelős amerikai szervezet.

[66] Vickie LANGOHR [2005]: *i.m.* p. 209.

[67] Neil HICKS – Ghanim AL-NAJJAR [1995]: The Utility of Tradition: Civil Society in Kuwait. In Augustus Richard NORTON (ed.): *i.m.* pp. 190-199.

jogot kaptak 2006-ban, Szaúd-Arábiában 2005-ben helyhatósági választásokat tartottak, Katarban 1999-ben új alkotmányt fogadtak el. 2009-ben a libanoni parlamenti választást nem a Hezbolláh vezette választási koalíció nyerte meg, hanem a Szaad Haríri vezette Szíria-ellenes blokk.

A választások mellett ugyancsak pozitív fejleménynek tekinthető a korábbiakban elemzett civil társadalom szerepének korlátozott növekedése, illetve az új közel-keleti média megjelenése. A legjelentősebb változásnak a katari székhelyű al-Dzsazíra megjelenése tekinthető, amely 1996-ban kezdte meg működését. Az al-Dzsazíra egyes vélekedések szerint hozzájárult egy nyitottabb társadalom, egy pánarab közvélemény létrejöttéhez, amelyet a kormányzatok sem hagyhattak figyelmen kívül. Az al-Dzsazíra szakított a tabutémákkal, és gyakran, és gyakran élő televíziós vitákat tartottak a demokrácia, illetve a belpolitikai reformok kérdéséről. További pozitív változás, hogy jelentős mértékben megnőtt az internetet használók köre a lakosságon belül.[68]

A nemzetközi közösség által is üdvözölt és pénzügyileg támogatott reformtörekvések ellenére sem fejlődött ki nyugati típusú demokrácia a Közel-Keleten. A korábban kritizált tranzitológiai szakirodalom szerint a közel-keleti országokban megakadt a demokratikus átmenet folyamata, hiszen nem következett be a fenálló politikai struktúra gyökeres változása. Valójában a politikai reformok közvetlen célja nem a polgári és politikai szabadságjogok kitágítása volt, hanem a változások az uralkodó elit hatalmának átmentését szolgálták. A nemzetközi szervezetek, illetve a nagyhatalmak tévesen mérték fel a közel-keleti politikai folyamatokat, amikor azokat radikális változásoknak tekintik. Jelen sorok írója azt sem akarja sugallni, hogy gyakorlatilag semmi sem változott a közel-keleti politikában, hiszen a fenti mondatok is igazolják ezen megállapítás helytelenségét. Az elmúlt évek politikai reformjai azonban főként abból a már permanensnek mondható gazdasági és politikai válságból adódtak, amelyek az egész térséget jellemzik. Az állampolgárok irányába tett apró gesztusok azt a célt szolgálják, hogy minimálisan, de újralegitimálják az adott ország vezetőjének hatalomgyakorlását. Az enyhítés egyben kielégíti a nemzetközi közösség elvárásait is. A reformok azonban abban a pillanatban megállnak, sőt gyakran visszájára fordulnak, amikor azok veszélyeztetik az uralkodó osztály politikai túlélését. A közel-keleti politikai reformok tehát a „húzd meg, ereszd meg" formulát követik, vagyis szükség esetén a vezetés szélesíti az állampolgárok mozgásterét, majd amikor az elit tagjai veszélyben érzik pozícióikat, akkor az állami erőszakszervezetek segítségével visszaállítják a megszokott rendet.

A szakirodalomban ma már elfogadott az a nézet, hogy a közel-keleti rezsimek a nem demokratikus politikai rendszerek egy különálló csoportját képezik. Daniel Brumberg tanulmányában „liberalizált autokráciáknak" nevezi a közel-keleti államokat, hiszen a politikai liberalizáció és deliberalizáció ciklikus változása ellenére is a közel-keleti politikai rendszerek meglehetősen stabilak és tartósak.[69] A liberalizált autokrácia kifejezés tehát olyan hibrid reszimeket jelöl, ahol az ellenzéki szereplők politikai tevékenységének korlátozásával rendszeres időközönként választásokat tartanak. A fogalom különösen az autokratikus köztársaságok csoportjára alkalmazható, illetve néhány monarchiára (pl. Jordánia, Marokkó) is megállja a helyét.

---

[68] Dale F. EICKELMAN [2005]: New Media in the Arab Middle East and the Emergence of Open Societies. In Robert W. HEFNER (ed.): *i.m.* pp. 47-50.

[69] Daniel BRUMBERG [2005]: The Trap of Liberalized Autocracy. In Larry DIAMOND – Marc F. PLATTNER – Daniel BRUMBERG (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East.* The John Hopkins University Press, Baltimore and London.

Más szavakkal kifejezve, a közel-keleti államok azon csoportját, amelyekben megindultak a politikai reformok „látszat-demokráciaként" vagy „kirakat-demokráciaként" szoktuk hívni. A látszatdemokráciákban formálisan léteznek a demokratikus intézmények (pl. alkotmány, amely garantálja a szabadságjogokat), ugyanakkor bizonyos törvényekkel (pl. rendkívüli állapottal az alkotmány egyes passzusainak hatályon kívül helyezésével) súlyosan korlátozzák a demokratikus jogok gyakorlati érvényesülését. Az abszolút monarchiákon kívül, ahol még formálisan sincsenek meg a demokratikus jog – és intézményrendszer alapjai, a közel-keleti országokban a megszorító törvényeken túlmenően az ellenzék korlátozásával, a titkosszolgálatok jelentős szerepével, a civil társadalom totális ellenőrzésével, stb. érvényesül a látszatdemokrácia modellje. Meg kell jegyezni azonban, hogy a nem demokratikus rezsimek közel-keleti altípusa nem egy statikus, változatlan rendszer, hanem a belső és külső nyomás hatására maga is folyamatosan átalakulóban van. Ennek eredményeként nem várható a demokratikus politikai rendszer kialakulása sem, illetve a régi autoritárius rendszerhez való visszatérés sem.

A látszatdemokráciák legfőbb példái a Közel-Keleten: Egyiptom, Jordánia, Marokkó, Tunézia, stb. Tunézia például a nyugat-európai gondolkodásban egy a demokráciához közelítő államként emlegetik, miközben a Freedom House által közzétett jelentésben a nem szabad országok között szerepel. Egyiptomban például az írott alkotmány garantálja a polgári és politikai szabadságjogokat, ugyanakkor az 1981 óta érvényben lévő rendkívüli állapot számos tilalmat fogalmaz meg az állampolgárok számára. Jordániában a választási rendszer megváltoztatásával, a választókörzetek átrajzolásával és erőteljes cenzúrával gátolják meg azt, hogy a lakosság kb. felét alkotó palesztinok, illetve az iszlamisták jó eredményt érjenek el a választásokon. Marokkóban a 2004-es családjogi törvény ugyan szembetűnő változásokat hozott, ugyanakkor a *makhzen*, a király és környezetének kulcsfigurái hozzák a tényleges politikai döntéseket. A liberalizált autokráciák legszembetűnőbb sajátossága a fejletlen politikai intézményrendszer.

Politikai intézmények fejletlensége: pártok és választási rendszerek

A közel-keleti pártpolitika gyökerei egyes muszlim szerzők szerint a Mohamed próféta halálát követő időszakra vezethető vissza, amikor a hívők közössége az utódlás kérdése miatt kettészakadt. A síiták és a szunniták közötti különbségek inkább politikai, mint vallási jellegűek voltak. A síiták és a *kháridzsitá*k hozták létre az első pártjellegű szerveződéseket.[70]

A modern pártstruktúra a Közel-Keleten a kolonializmus eredményeként alakult ki. A gyarmatosítók, ahogy a korábbiakban már szóltunk róla, meghonosították a térségben a modern politikai intézményeket, közöttük a pártokat is. A Közel-Kelet és Észak-Afrika politikai fejlődése szempontjából fontos kérdés, hogy a térség mely országaiban milyen jellegű pártstruktúra létezett a függetlenség elérésekor, ugyanis ez meghatározta a jövőt. Három országban – Tunéziában, Dél-Jemenben és Algériában – a függetlenné válásuk pillanatában egyetlen tömegpárt létezett, ami előrevetítette, hogy a kolonializmust követően közvetlenül egypárti autokráciává alakultak. Ennek okaként –

[70] A síita szó a „*síat Ali*" arab szóból származik, amelynek jelentése Ali pártja. As'ad ABUKHALIL [1997]: Change and Democratization in the Arab World: the Role of Political Parties. *Third World Quarterly,* Vol. 18, No. 1, p. 153.

Michele Penner Angrist – két tényezőt említ. Egyrészről, ezt a három országot érte legkorábban a nyugati befolyás, és itt tartott a legtovább a kolonializmus korszaka.[71] Másrészről, egyik országban sem működött választott parlament, ami lehetőséget biztosított volna a helyi elitnek arra, hogy politikai preferenciáit kifejezze.[72] Algéria kapcsán külön hozzátehetjük, hogy az ország különleges helyzete a francia gyarmati rendszerben, illetve az elhúzódó és véres függetlenségi harc (1954–1962) elősegítette az FLN (*Front de Libération Nationale*) kizárólagos hatalmát. Tunéziában az Új-Desztúr Párt a két világháború közötti időszakban a társadalom különböző rétegeiből álló tömegpártként jött létre, és nem volt politikai riválisa a független Tunézia megalapításakor.

Az említett három közel-keleti országot leszámítva a többi országban többpárti struktúra működött – Marokkót leszámítva – olyan választott képviseleti intézményekkel, amelyekben a politikai elit részt vehetett a döntéshozatalban. A többpárti berendezkedés korlátozott politikai pluralizmust engedélyezett, ami a különféle ideológiák megjelenésében is megnyilvánult. Vajon milyen folyamatok vezettek a születőfélben lévő közel-keleti demokratizáció félbehagyásához?

Nyilvánvalóan a pártstruktúra milyensége erre a kérdésre pusztán részleges választ adhat, ugyanis más tényezők is szerepet játszottak ebben. A közel-keleti és észak-afrikai országokban a függetlenség pillanatában – leegyszerűsítve – kétféle párt működött: egyrészről a konzervatív pártok, amelyek a *status quo* megőrzésében voltak érdekeltek, másrészről azok a főként ideológiai alapon szerveződő pártok, amelyek radikális változásokat akartak a fennálló struktúrában.[73] A konzervatív pártokhoz a gazdasági és politikai elit, a földbirtokosok és az iparosok stb. tartoztak, akik nem kívántak gyökeres változást elérni a gyarmati éra társadalmi felépítésében, hanem valamiféle kontinuumban gondolkodtak, saját hatalmuk prolongálásával. A *status quo* ellenes politikai szervezetek radikális követelésekkel álltak elő, amelyekkel főleg a hátrányosabb helyzetű embereket, azaz a szélesebb tömegeket mozgósították. Ezen pártok elsősorban valamilyen kizárólagos ideológiával (nacionalizmus, szocializmus, iszlamizmus) tömegmozgalommá váltak (pl. Muszlim Testvérek Szervezete, Baász Párt stb.).

A konzervatív és a *status quo* pártiak politikai vetélkedése nélkülözte a demokratikus normák betartását, ami katonai puccsokhoz (Szudánban Nimeri tábornok katonai hatalomátvétele 1969-ben) és forradalmakhoz vezetett (lásd iráni iszlám forradalom 1979-ben, Szabad Tisztek Forradalma 1952-ben). A rezsimváltás gyakran a gyarmati korszakból megörökölt államforma megváltozását is eredményezte (pl. Irak 1958-tól, Egyiptom 1953-tól, Líbia 1969-tól köztársaság, míg Irán 1979-ben iszlám köztársaság lett, stb.). A fennálló rezsim megdöntése szinte valamennyi országban a katonaság jóváhagyásával és támogatásával ment végbe, még akkor is, ha közvetlenül nem vettek részt az eseményekben. A fenti példák esetén – Irán kivételével – a hadseregnek közvetlen szerepe is volt a monarchia megbuktatásában. Az előző fejezetben szóltunk arról, hogy a hadsereg általában változás-párti volt, és támogatta a

---

[71] Algéria és Dél-Jemen esetén 129 esztendőt, míg Tunéziában 76 évet.

[72] Michele Penner ANGRIST [2006]: *Party Building in the Modern Middle East.* pp. 31-72. University of Washington Press, Seattle and London.

[73] Michele Penner ANGRIST [2005]: Party Systems and Regime Formation: Turkish Exception in Comparative Perspective. p. 127. In Marsha Pripstein POSUSNEY – Michele Penner ANGRIST (eds.): *Authoritarianism in the Middle East. Regimes and Resistance.* Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

radikális politikai és gazdasági fordulatokat (pl. 1963-ban Irakban és Szíriában a Baasz Párt került hatalomra a katonaság támogatásával).[74]

A gyarmati időszak törékeny parlamentáris rendszerei a függetlenséget követően – Törökország kivételével – nem a politikai versengés elvére épültek, hanem átadták a helyüket az autokratikus berendezkedésnek. Az 1950-es és az 1970-es évek során bizonyos közel-keleti államokban egypárti struktúrák jöttek létre, amelyek élén egy-egy karizmatikus vezető állt.

Az egyiptomi Gamal Abdel Nasszer, az iráni Ruhollah Khomeini, a szíriai Háfez al-Aszad, az iraki Szaddám Huszein és a líbiai Moammar al-Kaddáfi olyan diktátorok voltak, akik olyan ideológiát képviseltek, amely a néptömegek széles politikai részvételére támaszkodott. A közel-keleti pártok – legyenek azok uralkodók vagy ellenzékiek – élén karizmatikus személyiségek álltak, amolyan „nemzeti hősök", akik megszemélyesítették az átlagember reményeit. Az 1950-es és 1970-es évek között az olajmonarchiákat leszámítva, jellemzőek voltak a katonai puccsok, vagy a katonaság támogatásával végrehajtott diktatórikus fordulatok, amelyek a kezdeti korlátozott pluralizmus fokozatos felszámolásához vezettek. Egyiptomban a Szabad Tisztek együttműködtek a Muszlim Testvérek Szervezetével, majd az 1950-es évek közepén szembefordultak az iszlamista szervezettel. Irakban az 1960-as évektől kezdve a Baasz Párt vált a domináns politikai párttá, stb.

Az 1970-es, de különösen az 1980-as évek az autoritárius rezsimek fokozatos nyitását, mondhatni liberalizációját hozta, aminek hátterében a nemzetközi környezet változásai (különösen a világgazdasági válság következtében előállt „igazodási kényszer")[75], illetve a belső elégedetlenségi hullám[76] álltak. A közel-keleti és észak-afrikai vezetők azért, hogy politikai legitimációjuk további erodálódását megállítsák és hatalmukat meghosszabbítsák, korlátozott reformokba kezdtek, amelyek keretében legalizáltak politikai pártokat is.

Egyiptomban például Nasszer halálát követően, Szadat elnök az 1970-es években korlátozott többpárti struktúrát hozott létre. 1971-ben az addig egységes Arab Szocialista Unión belül engedélyezte három különböző frakció működését, majd 1976-ban a három platformból három pártot alapított. Az Arab Szocialista Unió baloldali szárnyából lett a *Tagammu* párt[77], a jobboldalból alakult meg a Liberális Párt *(al-Ahrár)*, és középen a Nemzeti Demokratikus Párt, amely a kormányzat és Szadat pártja maradt. Az 1970-es évek végén Szadat nem állított akadályt a liberális *Vafd* Párt újjászervezése elé, így az *Új Vafd* Párt néven jött létre. Majd az 1980-as években egy

---

[74] A fenti folyamatok alól Törökország képez kivételt, ahol kétpárti struktúra érvényesült, és a katonaság pedig *status quo* párti volt. Továbbá általánosságban elmondható, hogy a Perzsa-öbölbeli olajmonarchiák sem jellemezhetők így, ugyanis fejlődésük másként alakult.

[75] A nemzetközi pénzügyi szervezetek a gazdasági kondicionalitás mellett gyakran politikai feltételeket is megfogalmaztak, amelyeket „kozmetikázott" politikai reformokkal lehetett kielégíteni.

[76] A közel-keleti és észak-afrikai közvélemény az 1960-as, 1970-es évekre kiábrándult a karizmatikus vezetőkből, illetve az általáluk „kinyilatkoztatott" ideológiákból. Az elégedetlenség következtében egyre inkább alulról (és nem felülről) érkezett az igény a hatalmukat bebetonozó vezetők eltávolítására, illetve az etatista modernizáció sikertelenségeinek korrigálására. Az alulról jövő törekvések nem feltétlen a demokratikus politikai rend kialakítására vonatkoztak, de kétségkívül elősegítették azt.

[77] Nemzeti Mozgalom az Egységért és a Haladásért *(National Rally for Unity and Progress).*

párt, az 1990-es években pedig további nyolc párt kapcsolódott be az egyiptomi politikai folyamatokba. Így összesen 21 ellenzéki párt működik Egyiptomban.[78]

Az egyiptomi ellenzéki pártok többsége tehát a Szadat-rezsim által kreált „báb-szervezet", amelyek legitimálják a Nemzeti Demokratikus Párt hatalmát. A rendszer legjelentősebb ellenézki mozgalmának számító Muszlim Testvérek Szervezetét azonban nem legalizálták.

Az 1981-ben hatalomra került Hoszni Mubárak egészen az elmúlt évekig nem sokat változtatott elődje politikáján. Mubárak 2005-ben, az elnökválasztás előtt módosította az egyiptomi alkotmány 76. cikkelyét, amely részben a nemzetközi közösség nyomásának, részben a növekvő belső elégedetlenség hatásának köszönhető. Mubárak az alkotmány-módosítással beleegyezett egy többjelöltes és közvetlen elnökválasztásba, amelyet a nemzetközi szakértők Mubáraknak a hatalomról való lemondásával magyaráztak, ami tévedésnek bizonyult. Mubárak szigorú feltételeket állított az elnökjelöltek elé, ugyanis a 2005. évi elnökválasztás után csak olyan pártok állíthatnak jelöltek, amelyek legalább ötévesek, és a parlamenti székek legalább öt százalékát birtokolják. Ezzel sikerült már a következő elnökválasztásból előre kizárni a Muszlim Testvéreket, és más köztiszteletnek számító, de pártokkal kapcsolatban nem álló személyeket is.[79]

Az egyiptomi politikai életben új jelenség a 2004-ben alakult *Kifája*[80] nevű mozgalom. A *Kifája* utcai megmozdulásokat szervezett a választások előtt, amellyel fel akarták hívni a figyelmet a politikai reformok szükségességére, valamint a hatalom túlzott centralizáltságára. A *Kifája* tömegbázisát főként a Mubárak-rendszerből kiábrándult városi elit alkotta, így amelynek következtében nem volt képes működő ellenzéki tömegpárttá válni. A *Kifájának* valójában Mubárak elnöki székből való eltávolításán kívül programja sincsen.[81] Az aktív ellenézki pártok (*Új Vafd* és az *Al-Gad*) képtelenek ellensúlyt képezni a Nemzeti Demokratikus Párttal szemben. A legutóbbi parlamenti választásokon a Muszlim Testvérek függetlenként indult jelöltjei a szavazatok egynegyedét besöpörték. A Mubárak-féle alkotmánymódosítás tehát nem hozott gyökeres politikai reformot Egyiptomban. Az ország tehát továbbra is liberalizált autokráciának minősíthető.

Ehhez hasonló változások mentek végbe némi időbeli eltéréssel, többek között Algériában, Jordániában és Marokkóban is.[82]

A korlátozott nyitás azonban nem érintette a politikai rezsimek magját, inkább csak olyan felszíni változtatásokról volt szó, amelyek elhitették mind a hazai politikai szereplőkkel, mind a nemzetközi közösséggel, hogy gyökeres politikai fordulat következett be. A Közel-Kelettel foglalkozó szakértők az 1980-as évektől egyre gyakrabban használták a „látszat-demokrácia", vagy a „kirakat-demokrácia", vagy a „rizikómentes" demokrácia *(risk-free democracy)* fogalmát, amely arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy a térség számos országában rendszeresen tartanak választásokat, akárcsak egy demokráciában, de a meghatározott időközönként megtartott általános választásokon a karizmatikus vezetők (pl. Szaddám Huszein)

---

[78] *Reforming Egypt: In Search of a Strategy* [2005], p. 14. Middle East/North Africa Report Number 46, 4 October 2005, *International Crisis Group.*

[79] *u.o.* p. 5.

[80] Jelentése: „elég" (értsd elég a Mubárak-rezsimből).

[81] *u.o.* p. 10.

[82] Daniel BRUMBERG [2005]: *i.m.* p. 35.

általában 90 százaléknál lényegesen magasabb szavazati aránnyal nyertek.[83] A választásokat gyakran alacsony részvétel, kényszer és megfélemlítés jellemezték és a nemzetközi megfigyelők jelenlétének hiányában tartottak meg. A választásokon a jelöltek vagy az uralkodó politikai párt színeiben, vagy független jelöltként indulnak az ellenzéki pártokkal szembeni represszív fellépés, vagy az azokból való kiábrándulás miatt.[84]

A látszat-demokráciák lényege, hogy a rezsim legalizál néhány többé-kevésbé lojális pártot, amelyek működését mindaddig engedélyezik, ameddig azok nem veszélyeztetik a fennálló politikai struktúrát. A nemzetközi közösség ezen lépéseket gyakran pozítivumként értékeli, még akkor is, hogyha érdemi reformok nem történnek. A közel-keleti és észak-afrikai politikai elit rendelkezik azon jogi eszközökkel is, amelyekkel illegalitásba kényszerítheti a nem kívánatos politikai szereplőket vagy intézményeket; illetve megakadályozhatja a rendszerre veszélyes pártok alapítását. Az *AHDR* áttekintése szerint jelenleg 14 arab országban, illetve Törökországban és Iránban is lehet politikai pártokat alapítani az alkotmányos normák és az idevonatkozó törvények betartásával. Líbiában és az olajmonarchiákban nem hozhatók létre politikai pártok – állapítja meg a jelentés.[85]

A líbiai politikai rendszer felépítése alapjaiban tér el a többi közel-keleti országétól, és véleményünk szerint egyetlen más állam berendezkedéséhez sem hasonlít. A Moammar al-Kaddáfi által lefektetett *„harmadik egyetemes elmélet”*, amelyet a *Zöld Könyvben* fejtett ki, részletesen rendelkezik a politikai intézmények szerepéről. Kaddáfi véleménye szerint a modern politikai pártok nem alkalmasak a nép érdekeinek képviseletére:

„A párt a mai diktatúra, a modern diktatórikus kormányzás eszköze. A párt ugyanis a rész uralmát jelenti az egész felett… A párt diktatórikus uralmi eszköz, mely lehetővé teszi az azonos szemléletű és érdekű embereknek, hogy az egész népen uralkodjanak… Világos, hogy a párt-játék félrevezető komédia, mely a demokrácia látszólagos mezében önző hatalmi tartalommal folyik, melynek alapját manőverek, csalások és politikai játék képezik…A párt a modern kor törzse, ő a szekta. A társadalom, melyet egyetlen párt ural, éppen olyan, mint az a társadalom, melyben egyetlen törzs, vagy egyetlen szekta uralkodik…”.[86]

A *Zöld Könyv* nyíltan elutasítja a modern nyugati demokrácia egyik alapelemét, a képviseleti elvet, és helyette a közvetlen demokráciát állítja előtérbe, amely a „tömegek” részvételén alapul. Ezt mutatja az ország államformájának elnevezése (Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirija).[87] A líbiai politikai rendszer formálisan egyetlen közel-keleti állam felépítéséhez sem hasonlít, ugyanakkor az arab szocializmussal rokon vonásokat mutat annyiban, hogy Kaddáfi baloldali retorikát használ(t) és a nép

---

[83] John Lewis ESPOSITO [1999]: *The Islamic Threat. Myth or Reality?* p. 244. Oxford University Press, New York and Oxford.

[84] Vickie LANGOHR [2005]: *i.m.* p. 205.

[85] *The Arab Human Development Report* [2004]: *i.m.* p. 110.

[86] Kaddáfi egyik beszédében utalt arra, hogy a demokrácia kifejezés arab eredetű, ugyanis a démosz és a *kurszíj* szavakból képződött. A démosz latinul népet, a *kurszíj* arabul széket jelent. Tehát a demokráciában a nép képviselői „széken ülnek” és politizálnak a parlamentben. Muammar AL-KADDÁFI[é.n.]: *A zöld könyv.* pp. 17-21. Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirija Népi Irodája, Budapest.

[87] ROSTOVÁNYI Zsolt [2004]: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága.* p. 312. Corvina Kiadó, Budapest.

közvetlen részvételére szólít(ott) fel. Lényegében a *Zöld Könyvben* leírt elmélet az arab szocializmus líbiai nemzeti válfajának feleltethető meg.

Az olajmonarchiák politikai berendezkedése nem támogatja politikai pártok létrehozását, ugyanis a lakosság érdekeinek artikulációja a tradicionális csatornákon keresztül történik. Modern értelemben vett politikai pártok tehát az Öböl térségében, az abszolutista monarchiák keretében nem jöhettek létre. Tévedés lenne azonban azt gondolnunk, hogy egyáltalán nem léteznek ellenzéki csoportosulások ezekben az országokban.

Kuvaitot és Bahreint külön kiemelhetjük, ahol a nemzeti parlamentekben aktív politikai frakciók, blokkok működnek, hellyel-közzel megközelítve a parlamentáris rendszer alapjait. Kuvaitban például az ún. Népi Szövetség *(Popular Bloc)* az uralkodó család legfőbb politikai ellenfele. Bahreinben az ellenzékiség erőteljesen kapcsolódik az ország vallási megosztottságához. Az uralkodó család szunnita, míg a lakosság többsége síita, ami komoly politikai feszültségekhez vezetett. A bahreini parlamentben (1972–1975 között, majd 2002-től működik) az ellenzéki szövetségeknek a síiták voltak a tagjai. A 2002-ben választott képviselőház 40 tagjából mindössze 12 síita, mivel számos síita frakció bojkottálta azt. Szaúd-Arábiában és az Egyesült Arab Emirátusokban egyáltalán nem működnek politikai pártok és választott parlamentek sem, míg Ománban és Katarban a parlamenteknek nincs valóságos politikai súlya.[88]

A közel-keleti országok többségében tehát többpártrendszer működik (az olajmonarchiákat és Líbiát leszámítva), azonban a rezsim komoly akadályokat gördít a működésük/megalapításuk elé. A közel-keleti országok alkotmányainak többségében a politikai jogok között szerepel a pártok és egyéb politikai szervezetek alapításának joga. Az alkotmány azonban egy olyan alapdokumentum, amely többféle értelmezésre adhat lehetőséget, vagy egész egyszerűen nem veszik figyelembe az abban foglaltakat.[89] Az új pártok alapításához Egyiptomban, Jemenben és Jordániában például a hatóságtól előzetes engedélyt kell beszerezni, amelyet nemzetbiztonsági okokra hivatkozva, vagy a nemzet egységének veszélyeztetése miatt meg lehet tagadni. Szíria nem ismeri el a többpártrendszert, hanem fenntartja a Baasz Párt kizárólagosságát, amelyet törvényi háttér is garantál.[90]

A 2002-es *Arab Human Development Report* szerint Algériában és Jordániában működik a legtöbb engedélyezett párt (37, illetve 36), de Marokkóban 22, Egyiptomban 22 és Libanonban 18 párt működik legálisan, ami az elmúlt évekhez képest jelentős előrelépést mutat. Szinte valamennyi arab országban (de Törökországban és Iránban is) léteznek illegális szervezetek, amelyek manapság főként iszlamistákból állnak.[91]

Vajon az egyre inkább általánossá váló politikai liberalizációban milyen szerepet tölthetnek be a politikai pártok? Lehetnek-e az esetleges demokratizációs folyamat legfontosabb aktorai? Véleményünk szerint – a jelenlegi kondíciókat figyelembe véve – nem, vagy csak korlátozottan alkalmasak a politikai változások előidézésére. A közel-keleti politikai pártok igen gyengék, ugyanis a választott parlamentekbe csak kis

---

[88] Michael HERB [2005]: Princes, Parliaments, and the Prospects for Democracy in the Gulf. In Marsha Pripstein Posusney – Michele Penner Angrist (eds.): *i.m.* pp.175-189.

[89] Az alkotmány szövegének értelmezését általában saját kénye-kedve szerint az uralkodó elit és nem egy független szakmai testület (alkotmánybíróság) végzi. Említettük azt is, hogy számos országban rendkívüli állapot van érvényben, amelynek keretében korlátozzák az alkotmányban lefektetett politikai és polgári jogok érvényesülését.

[90] *The Arab Human Development Report* [2004]: *i.m.* pp. 117-118.

[91] *The Arab Human Development Report* [2002]: *i.m.* p. 161.

számban, kevés képviselővel jutnak be, és csekély hatást képesek kifejteni a törvényhozás folyamatára. Vickie Langohr három tényezőnek tulajdonítja az ellenzéki szervezetek csekély lehetőségeit. Egyrészről, a közel-keleti országokban befejezetlen maradt a parlamentarizmus kiépítése, hiszen a nem választott testületek gyakran túlzott befolyással bírnak a politikában. Másrészről, az ellenzéki politikusok számtalan esetben független jelöltként, és nem valamelyik párt színeiben indulnak a választásokon, így képtelenek szervezetten fellépni a rezsimváltás érdekében. Harmadrészről, pedig fontos hangsúlyozni az ellenzéki pártok pénzügyi lehetőségeinek hiányát, ugyanis a törvények gyakran megtiltják, hogy támogatást fogadjanak el külföldről.[92]

Az ellenzéki politikai pártok viszonylag nagy számban fordulnak elő Marokkóban és Jordániában, ami külön magyarázatra szorul. Mindkét ország monarchia, viszont gazdaságilag lényegesen törékenyebbek, mint az olajtermelő államok. Egyes vélekedések szerint a monarchiákban az uralkodó család a politikai folyamatok felett áll, így nagyobb annak a valószínűsége, hogy legalizálnak számos ellenzéki szervezetet. A prezidenciális rendszerekben – ezzel szemben – az elnök hatalmának hátterében egy uralkodó párt áll, ami kedvezőtlen az ellenzéki pártok alapítása szempontjából. A fenti példák alátámasztják ezen hipotézis igazságát, ugyanis Szíriában, Egyiptomban vagy más prezidenciális országokban jóval korlátozottabbak az ellenzéki politikusok lehetőségei.[93]

Az 1980-as évek óta egyes közel-keleti és észak-afrikai államokban többjelöltes választásokat tartottak. Kérdéses, hogy a fenti pozitív trendek végül egy fokozatos demokratizációba torkollanak-e.

Először is látnunk kell, hogy a választási játékszabályok kidolgozása része a nemzetközi közösség irányában felmutatott látszat-demokratikus intézkedéseknek, illetve válasz a hatalmon lévők politikai legitimációját megkérdőjelező belső szereplők követeléseire. A többjelöltes választások elsősorban az ún. liberalizált autokráciákra jellemzőek, mindenekelőtt Jordániára, Marokkóra, Egyiptomra, a Palesztin Hatóságra, Kuvaitra, Libanonra, Tunéziára, Jemenre és Algériára. Ezekben az országokban több pártnak is engedélyezték a működését, és jelentősen kiterjesztették a választásra jogosultaknak az arányát. A rendszeres időközönként megtartott választások kimenetelét különféle technikák alkalmazásával manipulálja a hatalmon lévő elit, így csorbítva azok demokratikus voltát.[94]

Az említett országokban olyan választási törvényeket hoztak, amelyek garantálják, hogy az uralkodó párt/személy felülről irányítsa a „demokratizációt". Egyiptomban például a Szadat-éra reformjai óta (1976) többpárti struktúra működik, ugyanakkor a különféle törvények és egyéb eszközök eredményeképpen mindig az uralkodó Nemzeti Demokratikus Párt győz a választásokon. A tavalyi évben első ízben többjelöltes és közvetlen elnökválasztásra került sor, azonban a legfőbb ellenzéki jelölt a rövid kampány előtti hónapokban börtönben volt, ami erőteljesen befolyásolta a választás végkimenetelét. Kuvaitban az öbölháborút követően, 1992-ben tartottak általános választásokat, és 2006-ban már a nők is részt vehettek ebben, ugyanakkor a Szabáh család hatalmát ezen események nem veszélyeztették. Iránban legutóbb 2009-

[92] Vickie LANGOHR [2005]: *i.m.* pp. 202-207.

[93] Ellen LUST-OKAR [2005]: Opposition and Economic Crisis in Jordan and in Morocco. In Marsha Pripstein POSUSNEY – Michele Penner ANGRIST (eds.): *i.m.* p. 163.

[94] Marsha Pripstein POSUSNEY [2005]: Multiparty Elections in the Arab World: Election Rules and Opposition Responses. In Marsha Pripstein POSUSNEY – Michele Penner ANGRIST (eds.): *i.m.* p. 95.

ben tartottak elnökválasztást, azonban a jelöltek indulása elé komoly feltételeket szabott az ún. Őrök Tanácsa, és a választások végeredménye megosztotta a politikai elitet és a lakosságot is. Ennek ellenére Iránt a Közel-Kelet egyik legdemokratikusabb országaként tartjuk számon.[95]

Az iránihoz hasonlóan a palesztin választások (2006. januári parlamenti választások) eredményei nem feleltek meg a nemzetközi közösség elvárásainak, ugyanis a nem favorizált politikai erők győztek. Míg Iránban a konzervatívnak tartott Ahmedinezsád, addig a Palesztin Hatóság területén a *Hamász* aratott győzelmet, amely megkérdőjelezte az amerikai demokrácia-terjesztés eredményességét a nyugati politikusok körében.

A közel-keleti államok választási tapasztalatait hosszan sorolhatnánk, ehelyett azonban érdemesebb a közös jellemzőket felsorolni. A régió országaiban olyan választási rendszerek működnek, amelyek elősegítik a hatalmonlévők győzelmét. Például Jordániában, ahol a lakosság igen jelentős hányada palesztin, a monarchia az 1990-es évek liberalizáció során megkísérelte „semlegesíteni" a palesztin szavazatokat azáltal, hogy a „bennszülöttek" által lakott területeknek (Keleti Part) nagyobb súlyt biztosítottak a választási kerületek meghatározásakor. Tunéziában 1989 óta az arra jogosultak pártokra adják le szavazataikat, és az adott kerületben legtöbb szavazatot szerző párt az összes parlamenti helyet megkaparinthatja.[96] Így az uralkodó párt valamennyi választáson elsöprő győzelmet ért el.[97]

A választási törvényen túlmenően léteznek egyéb technikák a kormányzat kezében, amelyek sokszor előrevetítik a választások kimenetelét. Például gyakori a kényszer alkalmazása a szavazás során, főleg az állami szférában, amely lojalitást követel az ott dolgozóktól. Előfordulnak szavazat-vásárlások, de nem kizárt a többszörös szavazás sem, amely annak ellenére történik meg, hogy azoknak a szavazóknak, akik már leadták voksukat lemoshatatlan festékkel kenik be a kezét. Továbbá megfélemlítésekkel, a választási szabályok hirtelen megváltoztatásával, szavazatszámlálási csalásokkal lehet elérni, hogy az uralkodó párt/személy 90 százalék fölötti eredményt érjen el. Külön kérdéses, amire korábbiakban utaltunk, hogy az ellenzéki pártok mennyire megosztottak, képesek-e például koalícióra lépni azért, hogy a hatalom élén változást érjenek el.

A közel-keleti példák arra engednek következtetni, hogy a parlamenti választások a hatóság által megrendezett színjátékok, ugyanis a törvényhozásnak gyakran szinte semmi jelentősége nincsen a végrehajtó hatalom önkényével szemben.

A választások kapcsán fontos elemezni az egyéni preferenciák kérdését, vagyis hogy az arra jogosultak milyen elv alapján adják le voksaikat. Említettük, hogy a közel-keleti és észak-afrikai államok társadalmaiban még a globalizáció korában is meghatározó a csoportszolidaritás *(aszabíja)*, azaz a törzsi és rokonsági kapcsolatok. Az emberek elsődleges elvként az adott közösséghez való lojalitás elvét követik a szavazás során, és pusztán másodlagos az ideológiai kötődésük szerepe. Gyakran a törzsi kötődés és a pártpreferencia egymást kizárhatják, aminek példája az egyesített Jemen

---

[95] Etel SOLINGEN [2003]: Toward a Democratic Peace in the Middle East. In Amin SAIKAL – Albrecht SCHNABEL (eds.): *Democratization in the Middle East.* pp. 46-47. United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris

[96] Az arab országokban gyakori az ún. „a győztes mindent visz" típusú választások, amelyek a hatalomban lévőknek kedveznek.

[97] Marsha Pripstein POSUSNEY [2005]: *i.m.* pp. 96-97.

fejlődése.[98] A törzsiség igen fontos szerepet tölt be Jordániában, Marokkóban és nem elhanyagolható a nemrégiben sorra került iraki választások kapcsán sem.[99] A választások még ha demokratikus körülmények közepette is tartják meg, egyáltalán nem biztos, hogy a nyugati minta szerint zajlanak le.

A közel-keleti és észak-afrikai országok pártstruktúrájában tehát elmondhatjuk, hogy lényeges előrelépések történtek az 1980-as évek óta, azonban lehetőségeik továbbra is erősen korlátozottak maradtak.

Az iszlamizmus dilemmája: a demokrácia-paradoxon

A közel-keleti politikai reformok egyik legjelentősebb vitája az iszlamizmus kezelésének a kérdése. A nyugati közvélemény sajnálatosan összemossa az iszlamizmus jelenségét magával az iszlám vallással, amely rányomja a bélyegét a legfiatalabb monoteista vallás európai és amerikai megítélésére. Az Egyesült Államokban végzett felmérés szerint 2006-ban a megkérdezettek 44 százaléka vélte úgy, hogy a muszlimok túlzottan fanatikusak a hitelveiket tekintve.[100] Az ehhez hasonló előítéletek két forrásból származnak. Egyrészt, az elmúlt években súlyos merényleteket követtek el az iszlám nevében a nyugati országokban (2001. szeptember 11. az Egyesült Államokban, 2004-ben a madridi és 2005-ben a londoni merényletek Nyugat-Európában). Másrészt, a Nyugat-Európában élő, becslések szerint 15-20 milliós lélekszámú muszlim közösség beilleszkedési problémáinak az ügyét azonosítják az iszlám vallás intoleránsnak vélt jellegével. Az általános nyugati közvélekedés szerint pedig az iszlám és a demokrácia összeegyeztethetetlen.[101]

A már részben elemzett *World Values Survey* keretében négy országban (Algéria, Egyiptom, Jordánia, Marokkó) végzett kutatás alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a mélyen vallásosnak mondható muszlimok is támogatják a saját államukban a demokrácia megvalósítását, vagyis „az iszlám és a demokrácia nem összeegyeztethetetlen egymással".[102] Az iszlám és az iszlamizmus[103] azonban nem azonos. Vajon az iszlamizmus és a demokrácia között kibékíthetetlen ellentétek vannak-e?

---

[98] Dale F. EICKELMAN [2005]: *i.m.* pp. 55-56.

[99] A törzsi társadalom bemutatásához lásd Ernest GELLNER [1981]: *Muslim Society*. Cambridge University Press, Cambridge.

[100] John Lewis ESPOSITO – Dalia MOGAHED [2007]: *i.m.* p. x. A muszlim társadalmakban is negatív kép alakult ki a nyugati országokról, amelynek történelmi (pl. keresztes hadjáratok, kolonializmus) és jelenkori okai (pl. Egyesült Államok túlzottan Izraelt támogató politikája) is vannak.

[101] Jelen sorok írásakor óriási vitát kavart Franciaországban az ún. burka-ügy. Sarkozy elnök ugyanis bejelentette, hogy az európai értékekkel ellentétes a teljes testet takaró ruhanemű, a burka viselése.

[102] Mark TESSLER [2007]: Do Islamic Orientations Influence Attitudes toward Democracy in the Arab World? Evidence from the World Values Survey in Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria. In Mansoor MOADDEL (ed.): *i.m.* p. 116.

[103] Jelen tanulmány nem kíván részletesen foglalkozni az iszlamizmus fogalmával, amelynek többféle értelmezése is lehetséges. Iszlamizmus alatt egy olyan ideológiát értünk, amely az iszlám vallás elemeit kívánja felhasználni politikai céljainak megvalósítása érdekében. Bővebben lásd ROSTOVÁNYI Zsolt [2004]: *i.m.* pp. 114-155.

A tapasztalatok szintjén az iszlamisták és az adott politikai rendszer közötti viszonyban háromféle lehetőséget figyelhetünk meg.[104]

1. Az iszlamista mozgalmak két közel-keleti országban jutottak hatalomra, Iránban és Szudánban.[105] A két gyakorlati példát a forradalmi-katonai iszlámmal azonosítják, hiszen nem választások útján, hanem erőszakkal vették át az iszlamisták a hatalmat. Iránban az 1979-es iszlám forradalom eredményeként jött létre iszlám állam, míg Szudánban az 1989-es katonai puccs hozta pozícióba a Haszan at-Turábi vezetése alatt álló iszlamistákat. A demokrácia szempontjából azonban lényegi különbség mutatkozik a két eset között, míg Iránban demokratikusan választott intézmények is működnek, addig Szudánban ennek halvány jelei sem látszódnak. Mindkét államban a hatalmon lévő eliten belül politikai szakítás ment végbe. Iránban a Muhammed Khátami, illetve a Mir Hoszein Muszávi irányította reformer tábor egy a külvilág felé nyitottabb, de az iszlám forradalom örökségéhez hű modern államban gondolkodnak. Szudánban a muszlim gondolkodó, Turábi álláspontja mérséklődött, és Basírral szemben egy kevésbé az elnyomó apparátusokra támaszkodó rezsimet kívánt formálni. Az eliten belüli szakadás Szudánt egy folyamatos polgárháborús helyzetbe rántotta, míg Iránban az utcai zavargások szintjén maradt az elégedetlenség. Szudánban a hadsereg a stabilitás letéteményese, addig Iránban a legfőbb vezető őrzi az iszlám forradalom értékeit. Az eliten belüli szakadás ellenére egyik ország sem liberalizálódik/demokratizálódik. Megjegyzendő, hogy Irán ennek ellenére számos tekintetben mégis demokratikusabbnak mondható néhány közel-keleti államnál.
2. Az iszlamista csoportok legális szereplői, résztvevői az adott állam politikai folyamatainak. Ennek azonban előfeltétele, hogy lemondjanak az adott rezsim megdöntésére irányuló törekvésekkel, és elfogadják a politikai élet nem demokratikus játékszabályait. A demokratizálódás kérdése ennél az altípusnál vetődik fel legélesebben, hiszen az iszlamista csoportok a legfőbb szószólói a politikai reformoknak. Az iszlamista csoportok, mint antidemokratikus szerveződésekként, nem demokratikus körülmények közepette hangoztatják az autentikus demokrácia modelljének megvalósítását.

A Közel-Keleten, szemben a tágabb iszlám világgal, az iszlamista mozgalmak politikai támogatottsága óriási, amit több félig-meddig demokratikusan megrendezett választás is bizonyít. Míg például Pakisztánban, vagy a legnépesebb muszlim országban, Indonéziában rendezett választásokon az iszlamisták nem érnek el jelentős sikereket, addig Palesztinában a Hamász megnyerte a 2006-os parlamenti választást. Ennek összetett okai között említhetjük, hogy a szekuláris pártok gyengék, rendszeridegenek, és nem képesek megszólítani a lakosságot, miközben az iszlamisták a múltbéli hagyományokra hivatkoznak, és az emberek problémáit megfelelően kezelik (pl. karitatív tevékenység). Az iszlamista szervezetek alapvetően három funkciót egyesítenek: a politikait, a szociálist és gyakran a katonai tevékenységet. Számos legalizált iszlamista szervezet nem rendelkezik katonai szárnnyal (lásd pl. Jordániában az Iszlám Cselekvés Front Pártja), ugyanakkor szimpatizál bizonyos erőszakos

[104] A kérdést terjedelmi korlátok miatt csak vázlatosan ismertetjük. Bővebben lásd John Lewis ESPOSITO – John O. VOLL [1996]: *Islam and Democracy.* p. 9. Oxford University Press, Oxford, New York.

[105] A Közel-Keleten kívül megemlíthető a tálib rezsim Afganisztánban (1996-2001), illetve Pakisztán, amely a nevében is iszlám köztársaság (1956 óta).

cselekményekkel (lásd az előbb említett szervezetnek a Hamászhoz fűződő viszonyát). Más szervezeteknél azonban (lásd Hezbolláh, Hamász) a politikai szárny kiegészül a katonai szárnnyal is. A katonai tevékenység gyakran a külső ellenség (pl. Izrael) elleni harc formáját ölti.

A nyugati világ elutasító politikát folytat a legalizált iszlamista pártokkal kapcsolatosan is, ugyanis az általános nézet szerint, az iszlamisták eszközként használják a választásokat, hogy nem demokratikus céljaikat elérjék. Más szóval kifejezve, az iszlamisták eltéríthetik a demokráciát az iszlám állam megvalósítása céljából, amely önmagában ellentétes a demokráciával és az emberi jogok nyugati felfogásával.[106] Ennek ékes példájaként szokták az 1991-es algériai választásokat, illetve a 2006-os palesztin választásokat emlegetni. Az érvelés úgy hangzik, hogy a Nyugat által terroristának bélyegzett csoport ne indulhasson a választáson, illetve ha mégis indul, akkor a demokratikus választás eredményét nem szabad elfogadni.[107]

A fentiekben bemutatott vélekedés erőteljes leegyszerűsítésnek nevezhető, ugyanis az iszlamista csoportok sokfélék, de különösen kiemelendő, hogy az egyes szervezetek sem alkotnak homogén egységeket. Az elmúlt évek kutatásai alátámasztják az iszlamista szervezetek belső megosztottságát, amely nagyon fontos tényező lehet a nemzetközi közösség demokratizációs törekvéseiben.[108] Az extrémizmust elutasító iszlamisták politikai folyamatokba való integrálása szükséges, de nem elégséges feltétele a sikeres politikai reformoknak. A legalizált iszlamista szervezetek legfőbb problémája, hogy az általuk elfogadott játékszabályok nem demokratikusak, hanem az uralkodó elit hatalmának fenntartását célozzák. Ez önmagában egy olyan kompromisszum, amelyet csak akkor vállalnak fel az iszlamista csoportok, amennyiben a politikai részvétel haszna nagyobb, mint az abból való kimaradás. Az igen népszerű iszlamista szervezetek ugyanis nem kívánnak a rezsim bábjai lenni, hanem részt kívánnak a politikai döntésekből. Erre azonban a közel-keleti országokban jelen pillanatban kevés lehetőség mutatkozik.

3. A harmadik csoportba azon iszlamista szervezetek tartoznak, amelyek működését nem legalizálták az országban. Ilyen például a Muszlim Testvérek szervezete Egyiptomban, amely mára egy mérsékelt mozgalommá vált. A Muszlim Testvérek és az egyiptomi állam közötti viszony igen komplex, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy egy ténylegesen demokratikus választáson, amelyen politikai pártként indulhatnának, meglehetősen jó eredményeket érnének el. Jelenleg is az egyiptomi parlament kb. minden negyedik képviselője a Muszlim Testvérek szervezetének a tagja. Bernard Lewis könyvében a következőket írja az egyiptomi Muszlim Testvérekről: „Újabban a Muszlim Testvérek vezetői igyekeznek megkülönböztetni magukat a még erőszakosabb és terrorista iszlám csoportoktól, ezért „békés", sőt „demokratikus" reformistáknak mutatják be magukat".[109] Lewis azt sugallja, hogy a Muszlim Testvérek csak ideiglenesen, a hatalom átvételéig őrzik meg reformista, demokratikus jellegüket, majd ezt

---

[106] John Lewis ESPOSITO [1999]: *i.m.* p. 244.

[107] Ennek a nézetnek egyik legfőbb képviselője Daniel PIPES. Írásaiban hosszasan elemzi a fenti kérdéseket. Lásd www.danielpipes.org

[108] Jillian SCHWEDLER [2006]: *Faith in Moderation. Islamist Parties in Jordan and Yemen.* Cambridge University Press, Cambridge, New York.

[109] Bernard LEWIS – Buntzie Ellis CHURCHILL [2009]: *Iszlám. Nép és vallás.* p. 217. HVG Kiadó, Budapest.

követően felbukkan a szervezet „valódi" énje, amely nem békés, hanem antidemokratikus. Számos országban, így az említett Egyiptomban is, a vezetés szembefordul az iszlamistákkal, és egy kalap alá veszi a mérsékelteket és radikálisokat is.

Az egyiptomi Muszlim Testvérek mellett említésre méltó a szervezet szíriai szárnya is, amellyel 1982-ben számolt le véresen az Aszad-rezsim a Damaszkusztól északra fekvő Hama városában. Néhány országban a vezetés másként kezel bizonyos iszlamista csoportokat. Jordániában például az Iszlám Cselekvés Frontja nem kérdőjelezi meg a *hásemita* dinasztia legitimitását és a játékszabályokat sem. A Hizb at-Tahrír nevű 1950-es években alapított szervezet a monarchia érdekeivel ellentétes célokat fogalmazott meg, így betiltották. Az iszlamista szervezetek betiltása kapcsán a nyugati államok támogatásáról biztosítják az autoriter vezetőket.

Megfogalmazható, hogy az illegális szervezeteket is érdemes lenne megkülönböztetni a mérsékelt versus extrémista dimenzióban. Felvetődik, hogy közép- és hosszú távon megkerülhetetlen a mérsékelt iszlamistákkal való kapcsolat, dialógus, hiszen Lewis fenti feltételezését semmi sem igazolja a gyakorlatban.

Az előzőekben rámutattunk arra, hogy az iszlamisták és a fennálló rezsim közötti viszony többféle lehet, ugyanakkor terjedelmi korlátok miatt csak érintettük az iszlamizmus differenciáltságának a kérdését. Mégis a nyugati közvélemény mellett a szakértők is számtalan esetben sommás megállapításokat fogalmaznak meg az iszlamizmussal, illetve az azzal nem azonos iszlámmal kapcsolatban. Például az előbb is említett Bernard Lewis legutóbbi, magyarul is megjelent könyvében már az iszlamofasizmus jelenségéről ír: „Napjainkban egy harmadik totalitárius torzsszülöttel nézünk szembe, ezúttal azonban nem egy országéval, nem is egy ideológiáéval, hanem egy valláséval, az iszláméval... Támadásuk közvetlen célpontja a korábban kereszténységként (*christendom*) ismert nyugati világ... az iszlamofasizmus kialakulása előtt is létezett egy iszlám, ahogy kétségtelenül a bukása után is létezik majd".[110] Lewis magát az iszlám vallást, és nem az iszlamizmust nevezi totalitárius ideológiának, amely nemcsak, hogy megerősíti a nyugati téves percepciókat, hanem megállapítása önmagában sem állja meg a helyét.

Lewis álláspontját osztja a szíriai származású Bassam Tibi, aki szerint az iszlamisták mesterséges határvonalakkal választják ketté az emberiséget, amint azt India és Bosznia-Hercegovina példái is igazolnak. Számára a nyugati típusú liberális demokrácia és a szekuláris nemzetállam globális eszmék, amelyek összeegyeztethetetlenek az iszlám fundamentalizmus „világrendetlenséget" előidéző ideológiájával.[111]

A Bejrúti Amerikai Egyetem professzora, Ahmed Moussalli éles szavakkal bírálja Bassam Tibi nézeteit, aki szerinte a nyugati előítéletek fényében tekint a fundamentalizmusra. Tévedésnek tartja azt a megállapítást, hogy az iszlamista gondolkodók a demokráciát alapjaiban elutasítanák, ugyanis szerinte az iszlamizmus és

[110] Bernard LEWIS – Buntzie Ellis CHURCHILL [2009]: *i.m.* pp. 172-173.
[111] Bassam TIBI [1998]: *The Challenge of Fundamentalism. Political Islam and the New World Disorder*. pp. 25-29. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

a demokrácia között önmagában nincs belső ellentmondás. Moussalli különbséget tesz mérsékelt és radikális iszlamizmus között, amit Bassam Tibi elutasít.[112]

Az iszlamizmus és demokrácia összeegyeztethetőségének kérdése nehezen megválaszolható. Az iszlamizmus differenciáltsága miatt az egyedi esetek külön elemzése indokolt. A politikai reformoknak azonban nem szabad a mérsékelt iszlamista csoportok negligálására épülni, hiszen a közvélemény szimpatizál ezen szervezetekkel.

A külső kontextus: a Közel-Kelet demokratizálása az Egyesült Államok külpolitikájában

A 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően az Egyesült Államok vezetése elhatározta, hogy szembefordul a Közel-Kelet vonatkozásában korábban érvényes alapelvvel, amely szerint az amerikai nemzetbiztonsági érdekeket jobban szolgálja a közel-keleti *status quo*, mint a térség demokratikus átalakítása. A poszt-bipoláris korszak elején Bill Clinton meghirdette a harmadik világ vonatkozásában a demokratikus bővítést (*democratic enlargement*), azonban ezt a doktrínát nem terjesztette ki a Közel-Keletre. Az Egyesült Államok a hagyományos szövetségesek (Izrael, Törökország) mellett két nem demokratikus arab államra építette közel-keleti stratégiáját: Egyiptomra és Szaúd-Arábiára.

Az Egyesült Államok veszélyként tekintett az 1990-es években az iszlamista csoportokra. Az algériai választások sikertelenségétől (1991) kezdve Washington óvatosan állt a közel-keleti demokratizáció kérdéséhez, és inkább a megbízható partnereire építette politikáját. Az ún. közel-keleti lator államokkal kapcsolatosan (Irak, Irán, Líbia és Szudán) az Egyesült Államok a szankciós rendszerrel, diplomáciai nyomásgyakorlással és Irak esetén korlátozott katonai hadműveletekkel (pl. Sivatagi Róka hadművelet 1998-ban) élt a Clinton-adminisztráció éveiben. Washington Közel-Kelet politikája a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően felülvizsgálatra szorult.

2001 szeptemberében George W. Bush a terrorizmus-ellenes háború egyik fontos elemeként meghirdette a Közel-Kelet modernizálását, amelynek legfontosabb célja a térség demokratizálása volt. A 2001 októberében kirobbant afganisztáni háború, majd a 2003 márciusában megindított harmadik Öböl-háború bizonyítják a Bush-adminisztráció elkötelezettségét a szabadságjogok világméretű elterjesztése mellett. Az Egyesült Államok természetesen nem csak fegyverrel, hanem más eszközökkel is nyomatékosította a demokrácia exportjára vonatkozó szándékát. Ilyenek például a 2004-ben útjára indított Tágabb Közel-Kelet Kezdeményezés (*Broader Middle East Initiative, BMENAI*), diplomáciai eszközök alkalmazása, szankciók és a nemzetközi fejlesztési együttműködés keretében megfogalmazott kondicionalitás.

Az amerikai célkitűzések felemás eredménnyel jártak. Irak és Afganisztán élén demokratikusan választott kormányok állnak, azonban a polgári és politikai szabadságjogok széles kiterjesztését nem sikerült elérni. Ennek ellenére az iraki háború ötödik évfordulóján a leköszönő Bush-elnök optimizmusának adott hangot: „Megmutatjuk, hogy a szabadságszerető férfiak és nők le tudják győzni a terroristákat.

---

[112] Ahmed S. MOUSSALLI [2003]: *The Islamic Quest for Democracy. Pluralism, and Human Rights.* pp. 18-28. University Press of Florida, Gainesville.

És megmutatjuk, hogy a Közel-Kelet jövőjéhez nem a terror, hanem a Közel-Kelet jövőjéhez a szabadság tartozik."[113]

Az Egyesült Államok számára a Közel-Keleten a legfőbb dilemmát a demokrácia-paradoxon jelenti. A demokratikus választásokon ugyanis az Egyesült Államok számára nem kívánatos politikai erők (iszlamisták) is győzhetnek, amelyre rávilágítottak a 2006-os palesztin események is. A Közel-Kelet szinte valamennyi államában az autoriter vezetők egyedüli reális ellenfelei azok az iszlamisták, akik alapvető változtatásokat szeretnének eszközölni az ország politikai berendezkedésében, illetve külpolitikai irányultságában. A fő kérdés tehát az, hogy az Egyesült Államok hogyan tudja összeegyeztetni a nemzeti érdekeket a demokrácia terjesztésének igényével. Másképpen megfogalmazva, a demokratikus választások végeredménye egyáltalán nem biztos, hogy illeszkednek a külpolitikai célkitűzésekhez.

Barack Obama 2009-ben új Közel-Kelet politikát hirdetett meg, amelynek alapjait a 2009. június 4-én kairói beszédében tárt a közvélemény elé.[114] Egyes szakértői vélemények szerint a beszéd nem tartalmazott konkrét politikai lépéseket, ugyanakkor az iszlám kapcsán kifejtett nézetei gesztusértékűek a világ mintegy 1,5 milliárd muszlimja számára. A közel-keleti demokrácia-deficit kérdését Obama a kilenc kihívást említő beszédének csak negyedik pontjában említette. Az amerikai elnök utalt az iraki háború negatív közel-keleti megítélésére, amikor kijelentette, hogy a demokráciát nem lehet kívülről rákényszeríteni egyetlen államra sem. Az Egyesült Államok ugyanakkor támogatja a szabad választásokat és az emberi jogok érvényesítését, amelyeket univerzális értékekként aposztrófált Obama. A beszédből egyértelműen látszik, hogy Obama szakított elődje Közel-Kelet politikájával, amely a Közel-Kelet demokratikus átalakulását prioritásként kezelte. A Közel-Keleten habár pozitív visszhangja volt a beszédnek, mégis egyes ellenzéki körök bírálták az elnököt, hogy miért nem fogalmazott erőteljesebben az autoriter vezetőkkel szemben.

Obama kairói beszédének gyakorlati súlyát a 2009 júniusában megtartott iráni elnökválasztás alkalmával érezhettük. Obama Irán belügyének nevezte az elnökválasztást, és megígérte, hogy Washington a választás végeredményétől függetlenül hajlandó tárgyalásokat kezdeni a nukleáris programról. Az amerikai elnök ugyanakkor burkoltan, de erkölcsi támogatásáról biztosította a Mir Hoszein Muszávi elnökjelölt mögött kiálló irániakat.[115] Az óvatos diplomáciai retorika mindenképpen javít az Egyesült Államokról kialakult negatív közel-keleti képen, ugyanakkor közvetlenül nem befolyásolja a térség politikai átalakulását.

Konklúzió

A tanulmány rámutatott arra, hogy a közel-keleti térségben meglehetősen tartósak az autoritárius rezsimek. Jelen sorok írásakor rendezték Tripoliban Kaddáfi 1969-es

---

[113] *President Bush Discusses Global War on Terror*. 19th March 2008. http://www.whitehouse.gov/news/releases/2008/03/20080319-2.html (Letöltve: 2008. 05. 15.)

[114] Barack OBAMA [2009]: *On a New Beginning.* Cairo University, Cairo. Forrás: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-at-Cairo-University-6-04-09/ (Letöltve: 2009. 09. 01.)

[115] Jay SOLOMON – Peter SPIEGEL [2009]: Obama Says Iran Must Pick Its Own Leaders. *The Wall Street Journal.* 16 June, 2009.
http://online.wsj.com/article/SB124510480449716609.html (Letöltve: 2009. 09. 01.)

puccsának negyvenedik évfordulójára tartott ünnepségsorozatot. Kaddáfi, a legrégebb óta hivatalban lévő közel-keleti államfő a nemzetközi közösség közkedvelt figurájává vált. Líbia gazdasági szempontból a Maghreb térség egyik legfeltörekvőbb állama, ahol a nyugat-európai üzletemberek és politikusok egymásnak adják a kilincset. Líbia visszatérését a nemzetközi vérkeringésbe nem övezte az észak-afrikai állam demokratikus átalakulása. A negyvenedik évforduló mellesleg egybeesett a Lockerbie-ügy miatt életfogytiglani börtönbűntetését töltő Abdelbászet Ali al-Megráhi szabadonengedésével. Al-Megráhit súlyos rákbetegsége miatt könyörületességből engedték szabadon, amelyet az elhunytak hozzátartozói mellett az Egyesült Államok is bírált. A *The Sunday Times* szerint al-Megráhi szabadonengedésének hátterében a *British Petrol* líbiai koncessziója állhat, ugyanis a *BP* éppen a napokban kötött Líbiában szerződést.[116] A líbiai eset is rávilágít arra, hogy a nyugati államoknak nem minden esetben füződik érdeke a térség demokratikus átalakításához, és a politikai reformokat szorgalmazó, esetenként iszlamista mozgalmak támogatásához. Kaddáfi ugyan antidemokratikusan, de stabilitást teremtett országában, és előkészítette a politikai színpadot fia, Szaif számára. Egy esetleges demokratikus átalakulás eredményeképpen pedig valószínűsíthető, hogy a *szalafista* mozgalom kerülne hatalomra Líbiában, amely súlyosan sértené a Nyugat gazdasági érdekeltségeit.

A demokratizáció kérdése tehát összetett probléma. A közel-keleti lakosság támogatja a demokrácia bevezetését, és elégedetlen a jelenlegi politikai vezetőkkel. Felülről szemlélve azonban a közel-keleti rezsimeket látni kell, hogy az az intézményi struktúra és társadalmi rendszer, amely a függetlenség óta kialakult a térségben, nem kedvez a radikális politikai változásoknak. Az elmúlt években Marokkóban és Jordániában játszódtak le olyan politikai reformok, amelyeket a Nyugat elismert és üdvözölt. Közelebbről szemlélve a két államot azonban látnunk kell, hogy a politikai reformokat egy deliberalizációs korszak követte, amelynek során olyan törvényeket fogadtak el, amelyek súlyosan korlátozzák a polgári és politikai szabadságjogokat. Nem lehetünk tehát optimisták a közeljövőt illetően, hiszen az autokratikus köztársaságok is és a monarchiák is hosszú távon a jelenlegi politikai struktúrát fogják megőrizni. Az Egyesült Államok mindennek ellenére körültekintően, de támogathatja a demokratikus reformokban érdekelt csoportokat. A legjelentősebb megválaszolandó kérdés azonban az iszlamizmus kezelése lesz a közeljövőben.

Felhasznált irodalom

Al-Megrahi's release 'would free BP' to join the rush for Libya's oil. *The Sunday Times*, 15 August, 2009. http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article6797118.ece (Letöltve: 2009. 09. 01.)

ANGRIST, Michele Penner [2005]: Party Systems and Regime Formation: Turkish Exception in Comparative Perspective. In Posusney, Marsha Pripstein – Angrist,

[116] Al-Megrahi's release 'would free BP' to join the rush for Libya's oil. *The Sunday Times*, 15 August, 2009. http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article6797118.ece (Letöltve: 2009. 09. 01.)

Michele Penner (eds.): *Authoritarianism in the Middle East. Regimes and Resistance.* pp. 119-142. Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

ANGRIST, Michele Penner [2006]: *Party Building in the Modern Middle East.* University of Washington Press, Seattle and London.

AYUBI, Nazih N. [1996]: *Over-Stating the Arab State. Politics and Society in the Middle East.* I.B. Tauris, London.

BADIE, Bertrand [2000]: *The Imported State. The Westernization of the Political Order.* Translated by Claudia Royal. Stanford University Press, Stanford, California.

BELLIN, Eva [1995]: Civil Society Formation: Tunisia. In Augustus Richard Norton (ed.): *i.m.* pp.120-147.

BRUMBERG, Daniel [2005]: The Trap of Liberalized Autocracy. In Diamond, Larry – PLATTNER, Marc F. – BRUMBERG, Daniel (eds.): *Islam and Democracy in the Middle East.* The John Hopkins University Press, Baltimore and London.

BRYNEN, Rex – KORANY, Bahgat – NOBLE, Paul (eds.)[1995]: *Political Liberalization & Democratization in the Arab World. Volume 1. Theoretical Perspectives.* Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

BRYNEN, Rex – KORANY, Bahgat – NOBLE, Paul [1995]: Introduction: Theoretical Perspectives on Arab Liberalization and Democratization. In BRYNEN, Rex – KORANY, Bahgat – NOBLE, Paul (eds.): *Political Liberalization & Democratization in the Arab World. Volume 1. Theoretical Perspectives.* pp. 3-27. Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

CAROTHERS, Thomas [2002]: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, Vol. 13, No. 1, pp. 5-21.

CSICSMANN László [2009]: A fejlesztő állam kölönböző társadalmi-kulturális viszonyok között. In CSÁKI György (szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban.* pp. 65-97. Napvilág Kiadó, Budapest.

DAHL, Robert [1989]: *Democracy and its Critics.* Yale University Press, New Haven and London.

EDWARDS, Beverley Milton [2006]: *Contemporary Politics in the Middle East.* Polity Press, Cambridge.

Egypt's Best Known Activist on Trial. *Human Rights First*, http://www.humanrightsfirst.org/middle_east/egypt/ibrahim/hrd_ibr_more.htm (Letöltve: 2009.08.23.)

EICKELMAN, Dale F. [2005]: New Media in the Arab Middle East and the Emergence of Open Societies. In HEFNER, Robert W. (ed.): *i.m.* pp. 37-59.

ESPOSITO, John Lewis [1999]: *The Islamic Threat. Myth or Reality?* Oxford University Press, New York and Oxford.

ESPOSITO, John Lewis – VOLL, John O. [1996]: *Islam and Democracy.* Oxford University Press, Oxford, New York.

ESPOSITO, John L. – MOGAHED, Dalia [2007]: *Who Speaks for Islam? What a Billion Muslims Really Think.* Gallup Press, New York.

Freedom in the World 2009. Freedom House. Forrás: www.freedomhouse.org/uploads/fiw09/FIW09_Tables&GraphsForWeb.pdf (Letöltve: 2009. 08. 10.)

Freedom in the World 2009. Methodology. Forrás: http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=351&ana_page=354&year=2009 (Letöltve: 2009. 08. 10.)

GELLNER, Ernest [2004]: *A szabadság és feltételei. A civil társadalom és vetélytársai.* Typotex Kiadó, Budapest.

HARIK, Iliya [1990]: The Origins of the Arab State System. In LUCIANI, Giacomo (ed.): *The Arab State.* pp. 1-29. Routledge, London.

HEFNER, Robert W. (ed.)[2005]: *Remaking Muslim Politics. Pluralism, Contestation, Democratization.* Princeton University Press, Princeton and Oxford.

HEFNER, Robert W. [2005]: Introduction: Modernity and the Remaking of Muslim Politics. In HEFNER, Robert W. (ed.): *Remaking Muslim Politics. Pluralism, Contestation, Democratization.* pp. 1-36. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

HERB, Michael [2005]: Princes, Parliaments, and the Prospects for Democracy in the Gulf. In POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner (eds.): *i.m.* pp.175-189.

HICKS, Neil – AL-NAJJAR, Ghanim [1995]: The Utility of Tradition: Civil Society in Kuwait. In NORTON, Augustus Richard (ed.): *i.m.* pp.186-213.

HINNEBUSCH, Raymond [2007]: Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique. In VOLPI, Frédéric – CAVATORTA, Francesco (eds.): *Democratization in the Muslim World. Changing Patterns of Power and Authority.* pp. 11-33. Routledge, London and New York.

HUNTINGTON, Samuel P. [1991]: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century.* University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma.

IBRAHIM, Saad Eddin [1995]: Liberalization and Democratization in the Arab World: an Overview. In BRYNEN, Rex – KORANY, Bahgat – NOBLE, Paul (eds.): *i.m.* pp. 29-60.

IBRAHIM, Saad Eddin [1996]: *Egypt, Islam and Democracy. Critical Essays.* The American University in Cairo Press, Cairo and New York.

INGLEHART, Ronald F. [2007]: The Worldviews of Islamic Publics in Global Perspective. In MOADDEL, Mansoor (ed.): *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics.* pp. 25-46. Palgrave Macmillan, New York.

KAMRAVA, Mehran [1998]: Non-democratic States and Political Liberalisation in the Middle East: a Structural Analysis. *Third World Quarterly*, Vol 19, No 1, pp. 63-85.

KAMRAVA, Mehran – MORA, Frank O. [2003]: Civil Society and Democratization in Comparative Perspective. Latin America and the Middle East. In ELLIOTT, Carolyn M. (ed.): *Civil Society and Democracy. A Reader.* pp. 324-355. Oxford University Press, New Delhi.

KISS J. László [2009]: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében.* Osiris Kiadó, Budapest.

LANGOHR, Vickie [2005]: Too Much Civil Society, Too Little Politics? Egypt and Other Liberalizing Arab Regimes. In POSUSNEY, Marsha P. – ANGRIST, Michele P. (eds.): *Authoritarianism in the Middle East. Regimes and Resistance.* pp. 193-220. Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

LEWIS, Bernard [2002]: *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East.* Weidenfeld & Nicholson, London.

LEWIS, Bernard [2005]: Freedom and Justice in the Modern Middle East. *Foreign Affairs*, May/June 2005, Vol. 84, Issue 3, pp. 36-52.

LEWIS, Bernard – CHURCHILL, Buntzie Ellis [2009]: *Iszlám. Nép és vallás.* HVG Kiadó, Budapest.

LUCIANI, Giacomo (ed.)[1990]: *The Arab State.* Routledge, London.

LUST-OKAR, Ellen [2005]: Opposition and Economic Crisis in Jordan and in Morocco. In POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner (eds.): *i.m.* pp. 143-168.

MOADDEL, Mansoor (ed.)[2007]: *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics.* Palgrave Macmillan, New York.

MOUSSALLI, Ahmed S. [2003]: *The Islamic Quest for Democracy. Pluralism, and Human Rights.* University Press of Florida, Gainesville.

MUSLIH, Muhammed [1995]: Palestinian Civil Society. In NORTON, Augustus Richard (ed.): *Civil Society in the Middle East. Volume 1.* pp. 245-261. E.J. Brill, Leiden, New York, Köln.

NA'IM, Abdullah Ahmed An- [2008]: *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shari'a.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.

NORTON, Augustus Richard (ed.)[1995]:

OBAMA, Barack [2009]: *On a New Beginning.* Cairo University, Cairo. Forrás: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-at-Cairo-University-6-04-09/ (Letöltve: 2009. 09. 01.)

OWEN, Roger [2003]: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East.* Routledge, London.

PICARD, Elisabeth [2002]: *Lebanon. A Shattered Country.* Holmes & Meier, New York and London.

PICARD, Elizabeth [2005]: The Role of the Military. In HUNTER, Shireen – MALIK, Huma (eds.): *Modernization, Democracy and Islam.* pp. 117-132. Preager, Center for Strategic and International Studies, Wesport, Connecticut, London.

POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner (eds.)[2005]: *Authoritarianism in the Middle East. Regimes and Resistance.* Lynee Rienner Publishers, Boulder, London.

POSUSNEY, Marsha Pripstein [2005]: Multiparty Elections in the Arab World: Election Rules and Opposition Responses. In POSUSNEY, Marsha Pripstein – ANGRIST, Michele Penner (eds.): *i.m.* pp. 91-118.

President Bush Discusses Global War on Terror. 19th March 2008. http://www.whitehouse.gov/news/releases/2008/03/20080319-2.html (Letöltve: 2008. 05. 15.)

Reforming Egypt: In Search of a Strategy [2005], Middle East/North Africa Report, Number 46, 4 October 2005, *International Crisis Group.*

RICHARDS, Alan – WATERBURY, John [1996]: *Political Economy of the Middle East.* Westview Press, Oxford.

ROSTOVÁNYI Zsolt [2004]: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága.* Corvina Kiadó, Budapest.

SACHEDINA, Abdulaziz [2001]: *The Islamic Roots of Democratic Pluralism.* Oxford University Press, New York.

SAID, Edward W. [2000]: *Orientalizmus.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

SAJOO, Amyn B. [2002]: Introduction: Civic Quests and Bequests. In SAJOO, Amyn B. (ed.): *Civil Society in the Muslim World. Contemporary Perspectives.* pp. 1-34. I.B. Tauris, London and New York.

SAYYID, Mustapha Kamil al- [1995]: A Civil Society in Egypt? In NORTON, Augustus Richard (ed.): *i.m.* pp. 269-294.

SCHWEDLER, Jillian [2006]: *Faith in Moderation. Islamist Parties in Jordan and Yemen.* Cambridge University Press, Cambridge, New York.

SOLINGEN, Etel [2003]: Toward a Democratic Peace in the Middle East. In SAIKAL, Amin –SCHNABEL, Albrecht (eds.): *Democratization in the Middle East.* pp. 42-62. United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris.

SOLOMON, Jay – SPIEGEL, Peter [2009]: Obama Says Iran Must Pick Its Own Leaders. *The Wall Street Journal.* 16 June, 2009. http://online.wsj.com/article/SB124510480449716609.html (Letöltve: 2009. 09. 01.)

STEINVORTH, Daniel – ZAN, Bernhard [2008]: Parliaments, Kings and Tribal Councils. Does „Islamic Democracy" Exist? *Spiegel Online International*, 09/11/2008,

http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,573604,00.html (Letöltve: 2009.08.15.)

TESSLER, Mark [2007]: Do Islamic Orientations Influence Attitudes toward Democracy in the Arab World? Evidence from the World Values Survey in Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria. In MOADDEL, Mansoor (ed.): *i.m.* pp.105-125.

TIBI, Bassam [1998]: *The Challenge of Fundamentalism. Political Islam and the New World Disorder.* University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

The Arab Human Development Report 2002 [2002]: *Creating Opportunities for Future Generations*, UNDP, RBAS, New York.

The Arab Human Development Report [2004]*: Towards Freedom in the Arab World*. UNDP, RBAS, New York.

US State Department 2007 Country Reports on Human Rights Practices [2008]: *Israel and the Occupied Territories.* Forrás: http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2007/100597.htm (Letöltve: 2009. 08. 10.)

WHITEHEAD, Lawrence [2001]: *Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat.* XXI. Század Intézet, Budapest.

ZAKARIA, Fareed [2003]: *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*. W. W. Norton & Company, New York and London.